

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS
TA'LIM VAZIRLIGI**

**Alisher Navoiy nomidagi
SAMARQAND DAVLAT UNIVERSITETI**

«IJTIMOIY-IQTISODIYOT» FAKULTETI

**Bitiruv malakaviy ishi himoyaga
tavsiya etildi «Siyosatshunoslik.
Demokratik jamiyat qurish nazariyasi
va amaliyoti» kafedrasini mudiri,
f.f.n. dots. M.Muxtorov**

« _____ » _____ 2012 yil

MALAKAVIY BITIRUV ISHI

Mavzu: «San'at va axloqiy tarbiya muammolari»

**Bajardi: «Falsafa» ta'lim yo'nalishi
4-kurs talabasi
Abduraximov Musurmon**

**Ilmiy rahbar: «Siyosatshunoslik.
Demokratik jamiyat qurish nazariyasi
va amaliyoti» kafedrasini dots. B.Q.Xurramova**

Samarqand – 2012

MAVZU: SAN'AT VA AXLOQIY TARBIYA MUAMMOLARI

KIRISH.....3-5

I BOB. SAN'AT IJTIMOIIY XODISA SIFATIDA.....6-26

1.1. San'atning mohiyati.....6-18

1.2.San'at va axloqiy tarbiya.....19-26

II BOB. SAN'AT VA AXLOQIY QADRIYATLAR.....27-57

2.1. San'at va badiiy idrok.....27-32

2.1. San'at turlari va axloqiy tarbiya muammolari.....33-57

Xulosa.....58-60

Adabiyotlar ro'yxati.....61-62

KIRISH

Mavzuning dolzarbligi.

San'at ijtimoiy hayotning murakkab, rango-rang munosabatlari bilan aloqador bo'lib, u bir vaqtning o'zida ham mehnatning alohida turi, ham ijtimoiy ishlab chiqarishning maxsus sohasi, ham ijtimoiy ongning bir shakli, ham o'ziga xos bilim sohasi, ham ijodiy faoliyatning bir ko'rinishi sifatida amal qiladi. San'at ijtimoiy hayotning mustaqil bir sohasi bo'lib, o'ziga xos qonuniyatlari vazifalariga ko'ra u alohida jamiyat birligini ifodalaydi. San'at jamiyatning barcha tomonlariga ta'sir o'tkazadi, ijtimoiy ongning barcha shakllari bilan aloqaga kirishadi, hayotning turli jabhalarida odamlar faoliyat olib borishlarini rag'batlantiradi.

Hozirgi davrda fuqarolik jamiyatini qurish jarayonida san'atning ahamiyati estetik tarbiya vositasi sifatida komil insonni tarbiyalashda alohida ahamiyat kasb etadi.

San'at qadriyatlar tizimida yuksak ma'naviyatni shakllantirishga alohida o'rin tutadi. San'at madaniy taraqqiyotning barcha jihatlarini o'zida mujassamlashtiradi va jamiyat hayotida muhim o'rin egallaydi. Bu masala Prezident Islom Karimovning san'at va madaniyat, ma'naviyat va ma'rifatga bag'ishlangan g'oyalarida o'z aksini topgan.

«Mustaqillik davrida eng asosiy vazifalardan biri xalqimiz orasida katta ma'rifiy-amaliy ishlarni olib borib, milily mafkuramizga kuch-quvvat beradigan uni yangi-yangi marralar sari safarbar etadigan keng ommaga ta'sir o'tkazishga, xalqni o'ziga tarafdor etishga xizmat qiladigan siyosiy-ijtimoiy, iqtisodiy, ma'naviy manbalarni to'g'ri belgilab olishdir¹.

Aynan shu jihatlardan san'atning qadriyatlar tizimidagi o'rnini belgilash va uning ijtimoiy hodisa sifatida jamiyatning taraqqiyotidagi o'rnini ko'rsatib berish dolzarb muammolardan hisoblanadi.

¹ Karimov I. O'z kelajagimizni o'z qo'limiz bilan qo'rmoqdamiz. T.: 1999. 16-bet.

San'at keng ma'noli tushunchadir. Zero, san'at inson mehnati, aql-idroki, shuuri bilan yaratilgan, vujudga kelgan, ijod qilingan narsalardir. San'at inson faoliyatining ijodkorlik turini anglatib, har bir san'at asarida shaxsning o'ziga xos iste'dodi namoyon bo'ladi. Va nihoyat, san'at insonning mahorati bilan chambarchas bog'liqdir. San'at, keng ma'noda, badiiy qadriyatlar, ularni yaratish (badiiy ijod qilish) va iste'mol (badiiy idrok etish) jarayonlarini ham qamrab oladi. San'at hozirgi davrga qadar insoniyat taraqqiyoti bilan bog'liq holda rivojlanib kelgan. O'zbekiston hududida, Ispaniya, Sahroi Kabir va boshqa bir qator qadimiy o'lkalarda uchraydigan qoyalarga o'yib tushirilgan hayvonlarning tasvirlari hozirgi davr nuqtai nazaridan ham nafosatli qiymatga ega. Bu yodgorliklar badiiy faoliyat kurtaklari endigina ko'rinib kelayotgan inson nafosatli faoliyatining natijalari edi.

San'at bilan ijtimoiy hayotni bog'lab turadigan juda ko'p vositachi halqalar mavjud. har qanday badiiy hodisa-muayyan asar, uslubiy yo'nalish bo'lsin, ular vujudga kelishi va rivojlanishida diniy, ahloqiy amallarning ta'sir kuchi darajasi bilan belgilanadilar, baholanadilar, o'lchanadilar.

Tadqiqotning o'rganilish darajasi.

San'at to'g'risidagi tadqiqotlar mualliflari M.Qodirov¹, A.Xakimov², Muhammad Toqi Ja'fariy³, E.Umarov⁴, A. Boyadjiyev⁵ va boshqalar o'zlarining asarlarida san'atning xususiyatlarini, turlarini, vazifalarini, jamiyatdagi o'rnini tahlil qilib uning qadriyatlar tizimidagi o'rnini belgilab ma'naviyatning asosi sifatida baho berganlar. Biz malakaviy bitiruv ishimizga ushbu asarlarga tayanib, san'atning qadriyatlar tizimidagi o'rnini bugungi kundagi O'zbekiston san'atiga doir nazariy mulohazalar asosida tahlil qildik.

Tadqiqotning maqsad va vazifalari

Bizning malakaviy bitiruv ishimizda quyidagi muammolar tahlil qilinadi:

- San'at ijtimoiy xodisa sifatida.
- San'atning mohiyati

¹ Qodirov M. Amir Temur davridagi madaniyat va san'at. T.: 1996. 14-bet.

² Xakimov A. O'zbekistonda tasviriy san'at. T.: 2004. 35-bet.

³ San'at va go'zallik Islom nuqtai-nazarida(fors tilida).-Tehron. 1987. 185-bet.

⁴ Umarov E. Estetika. Toshkent. O'zbekiston.2005. 21-bet.

⁵ Boyadjiyev A. Vechno prekrasen teatr Epoxi Vozrojdeniya. M.: 2008. 23-bet.

- San'at va axloqiy tarbiya
- San'at va axloqiy qadriyatlar
- San'atda mazmun va shakl
- San'at turlari va hozirgi davr axloqiy tarbiya muammolari
- San'atning globalashuv jarayonidagi xususiyatlari

Malakaviy bitiruv ishining tuzilishi.

Malakaviy bitiruv ishi 2 bob, 4 paragraf, kirish va xulosa qismidan iborat. Ushbu boblarda nazariy adabiyotlarga tayanib maqsad va vazifa sifatida belgilangan muammolar yoritildi.

Malakaviy bitiruv ishning metodologiyasi.

Prezident I.A.Karimov asarlaridagi mulohazalar ishni yozishda metodologik asos bo'lib xizmat qiladi shu bilan birga qiyosiy tahlil metodiga asoslanib san'atning qadriyatlar tizimidagi o'rni muammolarini yoritishga xarakat qildik.

Malakaviy bitiruv ishining amaliy ahamiyati.

Ushbu malakaviy bitiruv ish materiallari falsafa fakulteti talabalari ilmiy tadqiqotchilar, magistrilar, maxsus o'quv muassasa mutaxassislarni uchun manba sifatida xizmat qiladi.

I BOB. SAN'AT IJTIMOIIY XODISA SIFATIDA

1.1. San'atning mohiyati

San'at mohiyatan shaxsning xis-tuyg'ulariga ta'sir ko'rsatishga qodir bo'lgan muhim jarayon hisoblanadi. Shuning barobarida, u insonni doimo o'ziga jalb etib kelgan. San'at insonning ehtiroslar va tuyg'ular olamiga singib borib ularni yig'latadi, kuldiradi, o'ylashga majbur qiladi. Shuning uchun bo'lsa kerak san'at barcha davrlarda insonga hamroh bo'lib kelgan.

Ma'lumki, ehtiroslar, tuyg'ular, kechinmalar insonning tirik mavjudot ekanligidan dalolat beradi. Mazkur jarayonlarni boshqarish asosi esa uning voqyelikni kuzatishi va baxolay olishi bilan belgilanadi. San'atni «bir narsani yaxshi ishlab chiqarishdan iboratdir», — deb bilgan taniqli jadid mutafakkiri professor Abddurauf Fitrat san'at va uning insonga ko'rsatajak ta'siri to'g'risida mulohaza yuritib, shunday degan edi; «Buyuk bir shodlik ko'rgan kishi o'zining shod tuyg'ularini boshqalarga bildirib, shodligini orttiradir. Ulug' bir qayg'uga uchragan esa, o'z dardini boshqalarg'a o'tkarib, o'zini ovuntirg'an bo'ladir. Miyasi yuksalmagan bolalar san'atdan habarsiz kishilar shodli-qayg'uli tuyg'ularini sakrab, o'ynab, kulib, yig'lab, talpinib jonlantiradilar, ochiqqa chiqarib boshqalarg'a anglatadilar, shu yo'l bilan ovuntirilgan bo'ladilar, san'at egalari esa turli tovar (material) lar yordami bilan o'zlarining tuyg'ularini jonlantirib maydonga chiqaradir. Shu yo'lda boshqalarni o'z tuyg'ulari bilan tuyg'ulantirishga tirishadir».

Borliqdagi har bir hodisa inson tomonidan idrok qilinar ekan, san'at prizmasidan o'tib yanada lazzatlanish obyektiga aylanadi. Biroq, bu jarayonda ma'naviylik, hususan, nafosatdor tushunchalarni qadriyat tushunchasi bilan qorishtirib yuborish maqsadga muvofiq emas. qadriyatlar bilan bog'liq masalalar hayotning eng asosiy mavzusi bo'lib hisoblanadi va ular borliq, jamiyat, narsalar, voqyealar, hodisalar, inson hayoti, moddiy va ma'naviy boyliklarning ahamiyatini ko'rsatish uchun qo'llaniladigan tushuncha bo'lib hizmat qiladi. Nafosatli

tushunchalar (go'zallik, hunuklik, ulug'vorlik, tubanlik, fojeaviylik, kulgulilik) esa o'z navbatida insonga yaqindan ta'sir ko'rsatishi bilan ajralib turadi.

Shuningdek, ijobiy fazilatlar, badiiy-nafosatli a'mollar (ideallar) inson hayotining mazmuniga ko'rk bag'ishlaydi. Tarbiyada ayniqsa, axloqiy va nafosatli tarbiyada hayotning mazmuni va maqsadi muhim ahamiyat kasb etadi. Gohida maqsad mavhum tushunchaga aylanib shaxsning tabiatiga mutlaqo zid bo'lgan xolatlarni keltirib chiqaradi. Pirovardida inson bunday maqsadlarning ta'siridan zarar ko'radi. Yashashdan maqsadi o'z shaxsiy manfaatlarini qondirishga qaratilgan, payti kelganda birovning nomini sotib bo'lsada ehtiyojini qondirishga zo'r beruvchi kimsalar ana shunday holatga tushib qoladilar va nafaqat o'zlariga balki yon-atrofdagilarga, hatto jamiyatga buyuk zararlarni olib keladilar. hayotiy munosabatlarni ijobiy xulq-atvor bilan yo'g'rilmaganligini bu kabi holatlarni yuzaga keltiradigan asosiy sabab deb bilish mumkin. Bugungi kun esa insonlardan maqsadlar, tuyg'ular, ishlar va fikrlar uyg'unligini hamda olamning go'zalligi bilan birga uning murakkabliklarini yengib o'tishni talab qilmoqda. Zotan, bu milliy mafkurani shakllantirishdek dolzarb vazifani teran his etishda katta ahamiyatga ega. Negaki, «mafkurani shakllantirish jarayonida avvalambor, mamlakatni bugungi hayoti, o'tmishi, kelajagi, butun taqdiri uchun qayg'uradigan, Vatan qismatini o'z qismati deb biladigan keng jamoatchilikning ilg'or dunyoqarash va tafakkuriga asoslanishi lozim» (Islom Karimov) deyilishi bejiz emas.

Ana shunday jarayonlarni amalga oshirishda san'at asosiy vosita bo'lib hizmat qiladi. «Zotan, san'at nafaqat go'zallikni, balki jamiyatdagi va insoniy munosabatlardagi jamiki ikir-chikirlargacha badiiy qiyofalar orqali aks ettirishga harakat qiladi. Bir so'z bilan aytganda san'at insonga eng yaqin va ayni paytda undan ajralmaydigan hodisadir»¹.

Zamonaviy insonni nafosatli jihatdan tarbiyalashda san'atning muhim vosita sifatida o'zni shu bilan belgilanadiki, agar inson o'zining nafosatli tuyg'ularini maqsadli, ijobiy tomonga yo'naltira olgan bo'lsa, bu uning kelajakdav buyuk ishlarni amalga oshirishiga ko'mak beradi. Biroq, tuyg'ulari xali shakllanib

¹ Хогарт Уильям. Анализ красоты. л.: Художник. 1987.-Б. 350.

ulgurmagan, nafosatli didi risoladagidek tarbiya ko'rmagan odam mavjud hayotiy qiyichilik va tashvishlar qarshisida ojizlik qilib qoladi va natijada yot g'oyalar ta'siriga tushib qoladi. Ana shunday salbiy holatlarning paydo bo'lmasligi uchun ham san'at o'zini tobora insonga yaqinlashtirib boradi. Chinakam san'at insonni anashunday salbiy xolatlarga tushib qolmasligini kafolatlaydi. Shuningdek, shaxsning nafosatli tarbiyasini san'at vositasida amalga oshirishning afzal tomonini ikki hususiyat bilan ifodalash mumkin. Birinchidan, san'at ijtimoiy anglashning boshqa shakllariga qaraganda insonga birmuncha yaqinroq hamda tezroq ta'sir ko'rsata olish imkoniga ega. Ikkinchidan, san'at insonni nafosatli jihatdan kamolotga yetkazish jarayoniga muayyan mafkuraviy mazmun bag'ishlashi bilan birga inson ma'naviy qadriyatlarini ro'yobga chiqarishda yaqindan yordam ko'rsatadi.

San'at o'zining nafosatli bisotini to'laligicha namoyon qilishi uchun ham tarbiya jarayoni bilan chambarchas bog'lanadi. Chunonchi, inson tafakkurini go'zallashtirish nafosatshunoslikning tadqiqot obyektini hisoblansa, nafosatdor tarbiyaning predmeti esa ma'naviy dunyoni inson tomonidan nafosatli anglash nafosatli mushohada qilish bilan belgilanadi.

Nafosatli anglash insonning turli xil faoliyatlari ta'sirida yuzaga keladigan hodisa bo'lib, u inson nafosatli munosabatlarining subyektiv tomoni hisoblanadi. Inson o'z navbatida nafosatli anglashning subyektini hamdir, insonning, nafosatli did nafosatli anglashning o'ziga xos hususiyati sifatida maydonga chiqadi.

Inson nafosatli didi uning go'zallikdan xunuklikni, ulug'vorlikdan tubanlikni, fojeaviylikdan kulgulilikni ajrata olish qobiliyatlariga qarab belgilanadi. Did insonda yuksak yoki past darajada mavjud bo'ladigan hodisa bo'lib, uning yordamida odamlar hayotiy faoliyatlarini shakllantirishga harakat qiladilar. Shunga ko'ra, insonning didsizligini fojea deb bilish yaramaydi; didsizlik bu tariqa fojeaga aylanmaydi. Didsizlik fojeaga aylanishi mumkin qachonki, biror-bir shaxsning past darajadagi didi boshqa bir yuksak didli shaxsning didiga hukmronlik qilsa va uni o'z izmiga bo'ysundirishga harakat qilsagina did fojea tusini oladi. Bunday holat

o'z navbatida hayot go'zalliklaridan bahramand bo'lishga monelik ko'rsatadi. San'at ana shunday fojealarning oldini olishda insonga ko'mak beradi.

Ta'kidlab o'tilganidek, shaxsni nafosatli hamda badiiy jihatdan tarbiyalash favqulodda murakkab va serqirra jarayondir. Bugungi kunda jamiyatimizda amalga oshirilayotgan ijobiy ishlarning barchasi ana shu maqsadni tug'ri yo'naltirishga qaratilgan. «Ta'lim to'g'risidagi qonun» va «Kadrlar tayyorlash Milliy Dasturi»ni qabul qilishdan maqsad ham insonparvar jamiyat qurishdek ulug'vor vazifani amalga oshirishga qaratilgan. Chunonchi, «Kadrlar tayyorlash Milliy Dasturi»da ta'limning ijtimoiylashuvi, ta'lim oluvchilarda nafosatli boy dunyoqarashni hosil qilish, ularda yuksak ma'naviyat, madaniyat va ijodiy fikrlashni shakllantirish» alohida ta'kidlab o'tilganligi fikrimizni isbotlaydi.

Shuni aytish lozimki, so'nggi yillarga kelib san'at va madaniyatga jamiyat hayotini o'zgartiruvchi, unga xizmat qiluvchi, fikrlar almashinuvini ta'minlovchi hamda nafosatdor ahamiyat kasb etuvchi murakkab ijtimoiy jarayon sifatida munosabat bildirilayotganligi diqqatga sazovor. Negaki, turli tuman madaniy, ma'rifiy tadbirlar, rang-barang ko'rik-tanlovlar, san'at bayramlari va festivallarini o'tkazish o'z navbatida kishilarni tayyor ma'naviy «mahsulotning iste'molchisi»ga aylanib qolishidan saqlaydi. Shuningdek, san'atning inson nafosatli tafakkurini yuksaltirishdagi ahamiyati yana shu bilan izohlanadiki, san'at avvalo; voqyelikni badiiy qiyofalar yordamida aks ettiradi, o'zida moddiylik va ma'naviylikni nafosatli mazmunini namoyon qiladi, ijtimoiy hayotga yangicha ko'rk bag'ishlaydi, ularni qaytadan tashkil etadi va o'zgartiradi. Ana shunga ko'ra, insonning bilimlilik tomoni san'atning ko'rinishlarini namoyon ettirish holatlarini amalga oshiradi. Mazkur xolatlar natijasida nafosatlianning tarbiyaviylik hususiyati o'z ifodasini topadi.

Demak, ko'rinib turibdiki, san'at voqyelikka nafosatli munosabatning kengqamrovli jabhasi bo'lib, u insonni nafosatdor hamda badiiy didini shakllantirishda muhim vosita vazifasini bajaradi. San'atning tarbiyaviy-g'oyaviy funksiyasi hayot haqiqatlarini qaytadan tiklash orqali namoyon bo'ladi. Nafosatli

haqiqatning o'zi esa hayotni badiiy ijod qonunlari bilan aks ettirishi natijasida vujudga keladi.

San'atning insonga ko'rsatajakk yana bir muhim ahamiyatini yana shu bilan belgilash mumkinki, badiiy ijod nafaqat hayot haqiqatlarini ochib berishga ko'maklashadi, balki millionlab odamlarni mazkur haqiqatdan habardor qiladi. Bu bilan san'at insonlar tafakkurida har qanday bo'shliqning paydo bo'lishiga yo'l qo'ymaydi.

«Bugungi hayotimizning kechagi kunimizdan asosiy farqini topmoqchi bo'lsak, — deya ta'kidlagan edilar yurtboshimiz, — bu avvalo odamlar tafakkuri o'zgarib, aniqrog'i yuksalib borayotgani bilan belgilanadi.» Darhaqiqat, zamonning o'zgarishi bilan insonning jamiyatga, tabiatga bo'lgan munosabati ham o'zgarib boradi. Bu esa shubhasiz, insonning tafakkuri bilan bog'liq jarayondir»¹. Zotan, insoniy munosabatlarga daxldor bo'lgan biror-bir jarayon yo'qki, u yerda tafakkur ishtirok etmasa. Shunday ekan, odamlarning tafakkuri va dunyoqarashining voqyelikka ko'rsatadigan ta'siri bugungi kunning eng dolzarb masalasi bo'lib turgan milliy g'oya va milliy mafkurani shakllantirishning sharti sifatida alohida e'tirof etilishi bejiz emas.

Mazkur jarayonlarda nafosatshunoslik amaliy jihatdan o'zini nafosatli tarbiya orqali namoyon qiladi. Zero, avval boshda uqtirib o'tganimizdek, nafosatli tarbiya insonda hayot va san'atdagi go'zalliklardan bahramand bo'lish, ularni baholay bilish hamda o'zi ham go'zalliklar yaratish tuyg'ularini shakllantirishga ko'mak beradi. Ammo, bu jarayon o'z-o'zicha emas, balki bir qator omillar va vositalar ishtirokida amalga oshiriladi. Jumladan, oila, mahalla, maktabdan tashqari muassasalar (bog'cha, bog'cha-gimnaziya), maktab (akademik lisey, kasb-hunar kollejlari) badiiy-havaskorlik to'garaklari, oliy o'quv dargohlari, hamda jamoalari nafosatli tarbiyani shakllantiruvchi asosiy omillar bo'lib sanaladi.

Jumladan, mahallaning muhim omil sifatida shaxs nafosatli tarbiyasiga ta'siri nihoyatda katta. Modomiki, mahalla jamiyat ichidagi kichkina jamiyat bo'lib, u bugun shaxsning ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirishga, uning ijtimoiy-

¹ Karimov I.A. Istiqlo'l va ma'naviyat. T., O'zbekiston 1994. 16-bet.

huquqiy madaniyatini shakllantirishga ko'mak beruvchi makon sifatida ham yuksak ahamiyatga molikdir. Shuningdek, mahalla shaxs nafosatli tarbiyasiga yaqindan ta'sir ko'rsata olishi bilan boshqa omillardan ajralib turadi. Shu jihatdan mahalla-ko'ydagi maqsadlarni bajarishi bilan zamonaviy insonni nafosatli jihatdan tarbiyalaydi;

mahalla o'ziga qarashli hududning tozaligi, obodligi, ko'rkamligini hamda fuqarolarning hamjihatligini ta'minlashi bilan;

turmush nafosati va muomala nafosatliyasini shakllantirib, insonlar qalbida ijobiy tuyg'ular, yaxshi orzularni namoyon ettirishi bilan;

mahalliychilik va millatchilik singari salbiy holatlarga yo'l qo'ymasligi hamda qo'shnichilik madaniyatini kamol toptirishi bilan;

san'at, madaniyat, ma'rifat arboblari, ilm ahllari ishtirokida bo'ladigan rang-barang mavzulardagi ma'ruzalarni, suhbatlarni uyushtira olishi bilan;

isrofgarchilikka, dabdababozlikka yo'l qo'ymagan holda urf-odatlar, an'analar, marosimlar, tantanali shodiyonalarni tartibli, chiroyli o'tishini ta'minlashi va hokazo shu kabilar bilan inson nafosatli tafakkurini shakllantirishda birlamchi maskan bo'lib hisoblanadi.

Shuni mahsus ta'kidlash kerakki, zamonaviy inson tarbiyasini nafosatli jihatdan kamol toptirishda oila qanchalik ustivor omil bo'lib hisoblansa, bu jarayonda tabiat ham undan kam ahamiyat kasb etmaydi. Chunki tabiat bilan ongli tarzda murosa qilmaslik shaxsni nafosatli jihatdan mukammal bo'lib yetishishiga monelik ko'rsatadi. Shuning uchun inson va tabiat o'rtasidagi munosabat inqiroz va halokat yoqasiga kelib qolgan bir vaqtda bu muammoni chetlab o'tish maqsadga muvofiq bo'lmaydi.

Ma'lumki, inson o'zining ma'naviy va moddiy ehtiyojlarini qondirish maqsadida azaldan tabiat bilan hamkorlik qilib kelgan. Tabiatdagi go'zalliklardan bahramand bo'lishlari barobarida uni nafosatli tarzda o'zlashtirishga, inchunun, mavjud hunukliklarni bartaraf qilishga harakat qiladi. Biroq, afsuski, aksariyat xollarda shaxsning tabiat bilan bo'ladigan nafosatli tafakkuri to'g'ri tarbiyalanmaganligi hamda uning nafosatli «no'noqligi» bois ular o'rtasida katta

bo'shliq yuzaga keldi; bu bo'shliq insoniyat boshiga misli ko'rilmagan talofotlarni soldi. Bunga ma'lum ma'noda «Biz tabiatdan in'om-ehson kutib o'tirmaymiz, balki undan o'zlashtirish bizning burchimizdir» shiori ostida olib borilgan noto'g'ri ishlarga ham bog'liq.

Shuning natijasi o'laroq, aytish joiz bo'lsa, hvfli vaziyatlar yuzaga keldi. Jumladan, yer sifat tarkibining to'xtovsiz ravishda pasayib borayotganligi, suv zahiralarning (yer osti va yer usti) keskin taqchinligi, havo bo'shlig'ining ifloslanishi va albatta, orol dengizining qurib borishi va hokazo shu singari havfli holatlar bilan izohlash mumkin. Mazkur vaziyatlarni e'tiborga olgan holda tabiat moddiy boyliklardan oqilona foydalanish va unga ongli, nafosatli tarzda munosabatda bo'lish bugungi kunning eng dolzarb vazifalardan biri bo'lib qolmoqda. Ushbu muammoni zudlik bilan ijobiy hal qilish pirovardida inson ehtiyoji uchun zarur bo'lgan ko'plab tabiiy-moddiy boyliklarni tejab qolishga, atrof-muhit musaffoligini ta'minlashga, o'simlik va hayvonot olamini asrab qolishga va eng asosiysi inson genofondining yo'q bo'lib ketish havfining oldini oladi.

Nafosatli tarbiyaning barcha vositalari shaxsning voqyelikka nafosatdor munosabatini ravnaq toptirishga xizmat qiladigan tarbiyaviy faoliyat bo'lib, u o'ziga xos ta'sirchanlik, tug'yonyilik kuchiga ega. Busiz inson bilish ko'laminin vujudga kelishi mumkin emas. Shuningdek, inson badiiy tafakkur qobiliyatni o'stirish ayni paytda nafosatli tarbiya vositalarining muhim vazifasi sanaladi. Shunga ko'ra, nafosatli tarbiya vositalari ikki xil hususiyati bilan ajralib turadi. Birinchidan, u voqyelikda sodir bo'layotgan hodisalar to'g'risidagi ma'lumotlarni insonga tushunarli tarzda yetkazishi bilan. Ikkinchidan, zamonaviy fanlarning nafosatli hususiyatlarni hissiy idrok qilishning faol, tajribalar asosida yetkazib berishi bilan diqqatga sazovordir. Shunga ko'ra, san'at, tabiat, urf-odatlar, mehnat, ommaviy axborot vositalari, sport nafosatli tarbiyani shakllantiruvchi hamda uning rivojlanishiga ko'mak beruvchi asosiy vositalar sifatida e'tirof etiladi.

Jumladan, mehnat ham moddiy, hamda ma'naviy go'zalliklar yaratish bilan nafosatli tarbiyaning muhim vositasiga aylanadi. Bu jarayon ijtimoiy-foydali

mehnatning badiiylik bilan aloqasi ta'sirida vujudga keladi. Mazkur munosabat pirovardida mehnat vositalarining insonga keltiradigan zararini kamaytiradi. qolaversa, mehnatga ijodiy yondashuv jamiyat ma'naviy qiyofasini belgilovchi omil hamdir.

O'zbekistonda barpo etilayotgan jamiyatning iqtisodiy asosi-ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotidir. Ushbu jarayonda eng muhim va dolzarb vazifa insonlarda mehnatga bo'lgan yangicha tuyg'uni shakllantirishdan iborat. Tashabbuskorlik va tadbirkorlikni rag'batlantirish, odamlarda mulkka egalik xisssiyotini tarbiyalash o'z navbatida mehnatga bo'lgan munosabat orqali rivojlanib boradi. Negaki, odamlarda ko'p ukladli, turli mulk tizimlarini barpo etishga bo'lgan rag'bat tarbiyasi insonni bir tomonlama fikrlashdan, boqimandachilik kayfiyatlaridan halos qilib, tashabbuskorlik va tadbirkorlikni, odamning o'z kuchi va salohiyatiga suyanishini kuchaytiradi, mehnatga hurmat, sadoqat va fidoiylilik tuyg'ularini shakllantiradi. Bu pirovardida halq turmush darajasining o'sishiga olib keladi. Mehnatga bo'lgan yangicha munosabat o'zining ana shunday hususiyatlariga ega ekanligi bilan nafosatli tarbiyaning muhim vositasi bo'lib sanaladi.

Shuningdek, ommaviy axborot vositalari inson nafosatli tarbiyasiga yaqindan ta'sir qiluvchi qudratli va faol kuchdir. Ayniqsa, televideniye shaxs hamda ommani etetik dunyoqarashini shakllantirishda, ularni nafosatli jihatdan tarbiyalashda yuksak ahamiyat kasb etadi. Rang-barang mavzulardagi ko'rsatuvlar badiiy va hujjatli filmlar, ijtimoiy-ma'naviy mazmundagi reklamalar, telemarafonlar nafosatli tarbiyani maqsadli yo'naltirishda, insonlar tafakkurida go'zallikka bo'lgan yangicha munosabatni shakllantirishda salmoqli ahamiyat kasb etadi¹.

Sport nafosatli tarbiya vositasi sifatida zamonaviy insonni kamol toptirishda alohida e'tiborga ega. hozirda sportni rivojlantirish mamlakatimizda davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. Bundan ko'zlangan asosiy maqsad avlodni jismonan baquvvat, sog'lom, vatanning jasur himoyachisi qilib tarbiyalashdir. Bugunda yurtimizda sportni rivojlantirishga doir ko'plab dasturlar ishlab chiqilgan

¹ Бояджиев А. Вечно прекрасен театр Эпохи Возрождения. М.: 2008. 2153-бет.

va ular jamiyat munosabatlaridan amalda ishtirok qilmoqdalar. Keyingi kunlarda O'zbekiston ko'plab sport turlari bo'yicha jahon musobaqalarni uyushtiruvchi va o'tkazuvchi mamlakat sifatida jahon hamjamiyatida ko'zga ko'rinib bormoqda. Ana shularning barchasi muayyan ma'noda inson nafosatli dunyoqarashini, tafakkurini sog'lomlashtirishiga qaratilgan. Bir so'z bilan aytganda, sport nafosatli tarbiyaning muhim vositasi sifatida «Farzandlari sog'lom yurtning kelajagi porloq bo'ladi» degan maqsadni amalga oshirishga muhim hissa qo'shadi.

«Bugungi kunda milliy g'oya va milliy mafkura hayotiy ehtiyoj darajasiga ko'tarildi. Shunday ekan, har bir inson jamiyatda o'z o'rnini bilishi, o'zini jamiyatning ajralmas qismi deb his qilishi lozim. Endilikda mafkura dunyosida paydo bo'ladigan bo'shliq pirovardida jamiyat, inson va mamlakat uchun naqadar katta xavf solishini anglamoqdamiz. Tarbiyaning nafosatli shakli esa mazkur jarayonlarda yosh avlodni go'zallik haqidagi tuyg'ularini, tabiatga bo'lgan munosabatini, badiiy adabiyotga qiziqishini, jamiyat ma'naviy rivojidadagi yangicha qarashlarni go'zallik va ulug'vorlik asosida tarbiyalashdek dolzarb vazifani amalga oshirishi bilan muhim ahamiyat kasb etadi. Zotan yurtboshimiz ta'kidlaganlaridek, Jamiyatni ma'naviy yangilashdan ko'zlangan bosh maqsad, yurt tinchligi, Vatan ravnaqi, xalq erkinligi va farovonligiga erishish, komil insonni tarbiyalash, ijtimoiy hamkorlik va millatlararo totuvlik, diniy bag'rikenglik kabi ko'p-ko'p masalalardan iborat»¹.

Shuningdek, shaxsning ruhiy olamiga ta'sir etish, uni badiiy-nafosatli jihatdan yuksak pog'onalarga olib chiqish nafosatli idrokning asosiy muammolaridan hisoblanadi. Mazkur muammo esa o'z navbatida insonning voqyelikka xissiy-aqliy munosabati hamda uning nafosatli tarzda idrok etish qobiliyatiga, asar qahramonlarining kechinmalarini xis qilish layoqatiga hamda ularni ongli tarzda mushohada etish madaniyatiga ega bo'lmog'i lozim. Shuningdek, badiiy idrokning mazmuniga daxldor bo'lgan badiiy qadriyatlar yaratish jarayoniga zamonaviy-tarixiy bosqichlardan kelib chiqqan holda nafosatli

¹ Karimov I.A. Istiqloq va ma'naviyat. T., O'zbekiston 1994. 32-bet.

nazariyalar asosida munosabat bildirmoq maqsadga muvofiq sanaladi. Negaki, badiiy asar millat ravnaqi uchun qanday hissa qo'shadi, u millat badiiy tafakkurini o'stirishda qanday ahamiyat kasb etishini to'g'ri anglamoq uchun ham nafosatli nazariyalarga murojaat etish o'rinli bo'ladi. Vaholangki, ana shu jihatlarga ko'ra badiiy idrok insonning hayotga nisbatan bo'lgan qiziqishini doimo kuchaytirib boradi va o'zi ham shu asosda rivojlanadi.

Mazkur xolatlar badiiy idrokning nafosatli idrokdan ayri xolda mavjud bo'lmasligining belgisidir. Xo'sh, unda nafosatli idrok qanday hususiyatlarga ega?

Nafosatli idrok ham badiiy idrok singari nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadigan tushunchadir. Negaki, nafosatli idrokni tadqiq etmay turib, badiiy ijod nazariyasini to'laqonli tarzda anglab yetish hamda san'atning ijtimoiy tabiatini ochib berish mumkin emas. Zotan, «Nafosatli»ni «san'at», «badiiyot», «nafosat» tushunchalarini mazmunan boyitib boradi. Inchunun, nafosatli idrok masalasi to'g'ridan-to'g'ri inson nafosatli tarbiyasiga daxldorligi bois inson va jamiyat, inson va davlat, inson va tabiat o'rtasidagi munosabatlar rivojida sezilarli ta'sirga ega. Chunki, nafosatli idrokning o'ziga xos hususiyati avvalo, badiiy ijodning tabiatiga hamda san'atning ijtimoiylik mohiyatiga ta'sir ko'rsatishi bilan belgilanadi. Ikkinchidan, nafosatli idrok qonuniyatlarini tadqiq qilish san'at va badiiy ijod mazmuni va mohiyatini to'laqonli tarzda namoyon qilishi uchun imkoniyat yaratadi. Bir so'z bilan aytganda, nafosatli idrok mohiyatan insonni voqyelikni badiiy obrazlar orqali o'zlashtirishi bilan namoyon bo'la boradi.

Shuningdek, nafosatli idrok jarayonlarida nafosatli masofa va shu singari boshqa omillarning ham sezilarli o'rni mavjud. Ma'lumki, san'at turlarining barchasi ijodkor va tomoshabin nigohidan o'tgandagina qadriyatga aylanadi. hususan, tomoshabinbadiiy asar bilan yaqindan aloqa qilib borii natijasida badiiy jarayonga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir ko'rsata olishi mumkin. Shunday ekan ijodkor hoxlaydimi-yo'qmi tomoshabinning didi bilan hisoblashishga majbur. Ana shunday talablarni xis qilgan ijodkor agar u dramaturg bo'lsa sahna bezaklaridan boshlab toki aktyorlarning qilayotgan barcha hatti-harakatlarigacha sinchiklab nazar tashlaydi, ularni e'tibor bilan kuzatadi.

San'at asarlarida rangni idrok etish murakkab jarayon hisoblanadi. Bu esa insondan san'at asariga nisbatan ongli munosabatda bo'lishni, hattoki, rangning milliylik hususiyatlariga ham e'tibor berishni talab etadi. Zotan, rangni idrok qila bilish tomoshabin tasavvurining asosi sifatida namoyon bo'ladi. Bu esa o'z navbatida san'at asarini to'laligicha idrok etishning muhim tarkibi sanaladi. Bu boradagi fikrlarimizni biroz kengroq tarzda bayon qilish maqsadida haykaltaroshlik san'atiga murojaat etishni lozim deb topdik.

Ma'lumki, rassom biror-bir mavzudagi asarni istagan xajmda chizib berishi mumkin. Masalan, tabiat manzarasining tasviri hox katta hox kichik ishlanishidan qat'iy nazar tomoshabin uni tabiat go'zalligi (yoki hunukligi) tarzida idrok qiladi. Negaki, tomoshabin uni uzoqdan tomosha qilib bir ma'no uqsa, o'sha asarni yaqindan tomosha qilishga mo'ljallangan haykaltaroshlik asari ham namoyon qilibo'zga bir ma'noni angelaydi. qiziqarli tomoni shundaki, mazkur san'at turiga xos shunday asarlar borki, uni faqat uzoq masofadan tomosha qilish bilan uning mazmuni va mohiyatini to'laqonli tarzda idrok eta olish mumkin. Poytaxtning «Markaziy hiyobon»ida Sohibqiron Amir Temurga bag'ishlab o'rnatilgan yodgorlik haykali shunday hususiyatlari bilan ajralib turadi. Agar haykalni oqshom paytida uzoqroqdan tomosha qilsangiz Jahongir Temurning salobati, ulug'vor siymosi o'zining bo'y-bastini ko'rsatadi. Aksincha, uni yaqindan tamosha qilish natijasida bunday hususiyat paydo bo'lmaydi. Gap haykalning hajmi va ko'lamining kattaligida ham emas. Zotan, Sohibqironning mazkur haykali kichikroq qilib ishlangan taqdirda bizga yuqoridagi mazmunni bera olmaydi.

Teatr asarini tomosha qilish jarayonida ham ana shunday holat ko'zga tashlanadi. Tomoshabin bir paytning o'zida ham sahna bezaklariga, ham aktyorlarning kiyimlariga, ularning hatti-harakatlariga sinchkovlik bilan nazar tashlaydi. Va bu xolatlarning barchasini nafosatli tasavvuri orqali mutanosib xolga olib kelishga harakat qiladi. Anashularni hisobga olgan xolda ijodkor asarni tomoshabinga ko'rsatadigan ta'sirida nafosatli masofaning ahamiyatini hisobga olishga intiladi.

Nafosatli idrokning shakllanish jarayoni tadrijiylik asosida rivojlanib, ma'lum bir kuzatuvlardan so'ng namoyon bo'la boradi. holbuki, u hyech-bir davrda o'z-o'zidan tayyor holda shakllanib qolgan emas. Inson san'at asarini nafosatli idrok etishi bilan bir paytda o'zining ma'naviy ehtiyojini ham qondirib boradi. Ana shu ehtiyoj pirovardida uning turmush tashvishlarini biroz bo'lsada yengillashtirishga, hayotning murakkab so'qmoqlaridan matonat bilan o'tib borishga ko'mak beradi va yangiliklar yaratishga undaydi. Zero, nafosatli idroki tarbiyalangan inson Navoiyning «hamsa»sidan bunyodkorlik tuyg'ularini, qodiriyning «Htgan kunlar»idan vafodorlikni, Cho'lpon she'riyatidan vatanga bo'lgan muhabbatni, Abdulla qahhor hikoyalardan tubanlik, pastkashlik, tilyog'lamachilikka qarshi nafrat tuyg'ularini, Chustiy she'riyatidan baxoriy kayfiyatni his etib boradi.

Nafosatli idrok hususiyatlari to'g'risida gapirar ekanmiz, avvalo, badiiy asarni nafosatli idrok etishdagi bilish jarayonlarining o'ziga xosligiga e'tiborni qaratmog'imiz lozim bo'ladi. Bu esa o'z navbatida badiiy asarni idrok etish bilan ilmiy asarni idrok etish orasidagi farqni belgilab beradi»¹. San'at asarini idrok etishning o'ziga xosligi shundaki, san'atkor o'z ijodiy faoliyatini amalga oshirish rejasini oldindan belgilab oladi, badiiy to'qimalar yordamida «nomoddiy» narsalarni «moddiylashtiradi», ya'ni kitobxonni kutilmagan hodisalar bilan uchrashtiradi. Shunga ko'ra, san'at asarlarining vazifasi mohiyatan insonning nafosatli ehtiyojini qondirishga qaratilgan bo'ladi. Ana shu jihat bilan san'at asarini xissiy-aqliy idrok etish, ilmiy-nazariy asarni idrok qilishdan farq qiladi. Zero, ilmiy asarni tushunish uchun o'quvchi avvalo, mazkur sohaga doir bilimlardan habardor bo'lmog'i lozim. Yo'qsa, bu asar uning uchun mutlaqo qiziqarsiz hamda tushunarsiz bo'lib qolaveradi. Badiiy asarning mohiyatini bilish yoki uning mazmunini o'zlashtirish uchun mazkur jarayonni mahsus o'rganishga ehtiyoj sezilmaydi. Negaki, insonning nafosatli idroki tabiatan ko'ra ijodiy jarayonga yaqin bo'lib, bu xolat inson kamolotining barcha pog'onalarida ishtirok qiladi.

¹ Бояджиев А. Вечно прекрасен театр Эпохи Возрождения. М.: 2008. ст.21.

Shuningdek, ijodkor badiiy asarni yaratarkan, avvalo, idrok qiluvchida asar qanday taassurot qoldirishi, asar qay tariqa o'quvchida tug'yoniqlik kayfiyatlarini uyg'ota olishi haqida o'ylaydi. Asarni idrok qilish natijasida yuzaga kelgan qayg'urish, achinish, junbushga kelish, zavqlanish singari botiniy holatlar o'z navbatida shaxsiy «Men»ning yuzaga kelishiga sababchi bo'ladi. qolaversa, tomondan, nafosatli idrok jarayonida idrok qiluvchi (tomoshabin, o'quvchi, kitobxon va hokazo) voqyelikda kechayotgan jarayonlar haqida ma'lumotga ega bo'ladi. Bularning barchasi pirovardida san'at asarini xissiy-aqliy idrok etish uchun zamin yaratadi. Ispan nafosatshunosi Xose Ortegga i Gasset (1883-1955) o'zining «San'at degumanizatsiyasi» nomli kitobida san'atni yaratish jarayonlari, uning inson salohiyatiga tug'yoniqli ta'siri va ayni paytda uni zaiflashtiruvchi hususiyatlari haqida yetarlicha xulosalar chiqargan edi. Jumladan, chinakam badiiy asarni xissiy-aqliy idrok qilish orqali inson yuksak a'mollar (ideallar) sari intilishi, ezgulik va haqiqatning g'alaba qilishiga ishonch xissini hamda qalbida junbushga kelgan go'zal xissiyotlarni namoyon qilish imkoniga ega bo'lishini ta'kidlagan edi.

Shuni ta'kidlash lozimki, ijodkor asarni ikki ko'rinishda murakkab yoinki sodda tarzda ifodalashga harakat qiladi. Ayrimlar asardagi murakkab jarayonlarni o'zining aqliy-xissiy idrok etish qobiliyati bilan tezda tushunib yetadi. Shuning uchun bu toifa kitobxonlar ko'proq falsafiy mazmundagi kitoblarni mutolaa qilishni hush ko'radilar. Boshqalar esa sodda, jo'n tarzda yozilgan asarlarni o'qishga moyildirlar. Ammo, har qanday xollarda ham asar o'zida mafkuraviy g'oyalarning muayyan jihatlarini mujassam etishini hisobga oladigan bo'lsak, bunday xolatlarni anglab olish uchun idrok qiluvchining bu hususda yetarlicha bilimgaega bo'lishi hamda aqliy-xissiy idroki kamol topgan bo'lishi talab etiladi. Bugungi kun kitobxonining oldiga qo'yiladigan talab ham aynan ana shulardan iborat. Zero, eksterimistik ruhdagi kitoblar, millat ravnaqiga rahna soluvchi kinofilmlar, yovuzlikka boshlovchi rang-barang adabiyotlarning zamiridagi mafkuraviy va g'oyaviy maqsadlarni faqatgina aqliy-xissiy idrokning rosmona tarbiyasi orqali fosh etish mumkin.

Umuman olganda, badiiy idrok ham, nafosatli idrok ham mohiyatan kishilarning hissiyotlarini tarbiyalashda, hayot quvonchlaridan bahramand bo'lishda, jamiyat munosabatlarida go'zal faoliyat olib borishlarida muhim ahamiyat kasb etadi.

1.2. San'at va axloqiy tarbiya

Har bir xalq, millat, davlat o'z fuqarolari orasidan buyuk kashfiyotchilar, yuksak iste'dod sohiblari tengi yo'q san'atkorlar yetishib chiqishini orzu qiladi va shu ulug'vor maqsad sari intiladi. Bu tabiiyki, o'z-o'zidan yuzaga kelmaydi. Uning uchun avvalo, fuqarolarda ma'naviy-ma'rifiy, axloqiy-nafosatli jihatdan tarbiyani, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat tuyg'ularini shakllantirish lozim.

Bugun O'zbekiston huquqiy-demokratik davlat, erkin, fuqarolik jamiyatini barpo etish yo'lidan bormoqda. hozirda amalga oshirilayotgan barcha ishlar, ishlab chiqilayotgan dasturlar mohiyatan insonparvar jamiyat fuqarosining tarbiyasi masalasiga qaratilgan. Zotan, erkin fuqaro ongli yashaydigan, mustaqil fikrga ega bo'lgan shaxs ma'naviyatini kamol toptirish bizning bosh milliy g'oyamiz bo'lishi zarur.

XX asr qanday nom bilan atalishidan qat'iy nazar, buyuk kashfiyotlar asri sifatida tarixda muhim iz qoldirdi. Bu asrda inson avvalgi davrlarga qaraganda o'zining yuksak salohiyatini namoyon qilishga muayyan ma'noda erishdi, desak mubolag'a bo'lmaydi; zamonaviy ko'rinishdagi shaharlar bunyod etdi, ko'rkam, salobatli, osmono'par binolar barpo qildi, ehtiyoj uchun zarur bo'lgan moddiy ne'matlarni ishlab chiqdi. Ayni paytda ana shularning barchasi ison tafakkurining mahsuli sanaladi. Tafakkurni to'g'ri yo'naltirish esa bevosita tarbiya mamsalalari bilan bog'liq jarayon. Nafosatli tarbiya ana shu jarayonda tafakkurni go'zallashtirishga hizmat qiladi.

Ma'lumki, tarbiyaning bosh vazifasi inson borligining kamol toptirishdan iborat. Zero, huquqiy, ahloqiy, iqtisodiy, siyosiy kabi qator tarbiya shakllarining barchasida inson masalasi yotadi. Ularning har biri o'z tadqiqot doiralaridan kelib

chiqib inson tarbiyasiga u yoki bu tarzda ta'sir ko'rsatadi. Bu borada nafosatli tarbiya-shaxsning didini, tuyg'ularini, tasavvurlarini muayyan vositalar orqali tarbiyalashni o'z zimmasiga oladi. Shuningdek, tarbiya oluvchi o'z navbatida ana shunday tarbiyaga amal qiluvchi bo'lishi lozim. Shunday ekan, nafosatli tarbiya nazariyasi tabiat va inson o'rtasidagi nafosatli mohiyat orqali izohlanadi va shaxsning hayot faoliyatiga chuqurroq nazar tashlashga undaydi.

Ta'kidlab o'tilganidek, nafosatli tarbiya o'z-o'zidan paydo bo'lib, rivojlanadigan «mikroorganizm» emas va ayni paytda birdan to'xtab qoladigan «mexanizm» ham emas¹. U sekin-asta inson tomonidan orttirilgan hayotiy tajribalar, ko'nikmalar, bilimlar orqali shakllanib boradi. Ikkinchidan, nafosatli tarbiya ijtimoiy taraqqiyotning muayyan jabhalarida aniq maqsadlarga yo'naltirilgan faoliyat sifatida ish olib boradi. Bundan tashqari tarbiyaning mazkur shakli ayrim kishilarning yohud biror-bir guruhlarning turli xil faoliyatlari natijasida yuzaga kelishi mumkin.

Nafosatli tarbiya mohiyatiga ko'ra, insoniy a'mol (ideal) bilan bog'liq bo'lib, mazkur a'mol egasi bo'lgan shaxs boshqalar orasida nafis didga, pokiza tuyg'ularga egaligi bilan ajralib turadi. Ma'lumki, shaxs ijtimoiy taraqqiyotning turli xil jabhalarida ishtirok etishi barobarida bevosita mazkur tizimda faoliyat olib boradi. Pirovardida shaxs bu bilan ijtimoiy taraqqiyotning nafosatli subyektiga aylanadi. Shunga ko'ra, aytishimiz mumkinki, jamiyatda yashayotgan biror-bir shaxs nafosatli jarayonlardan chetda turmaydi, aksincha, o'zining muayyan hatti-harakati bilan mazkur jarayonlarga u yoki bu darajada ta'sir ko'rsatadi. Nafosatli tarbiyaning maqsadi ana shunday ta'sirlarni go'zallik, ulug'vorlik, nafosat asosida yo'naltirishdan iborat.

Chunonchi, nafosatli tarbiyani shakllantirish jarayonlarida nafosatli ravnaq masalasi g'oyatda dolzarbligi bilan ajralib turadi. Nafosatli ravnaq gohida insonning o'zigagina daxldor bo'lgan omillar orqali, goho unga tegishli bo'lmagan tashqi kuchlar ta'sirida yuzaga keladi. Shunday bo'lsada, nafosatli ravnaq mohiyatan insonning mavjud ekanligidan dalolat beradi. Zero, har ikki holatda ham inson o'z

¹ Umarov E. Estetika. T.: «O'zbekiston» 1995. 245-bet.

tirikligini namoyon qiladi. Bu esa o'z navbatida insonning voqyelikka nisbatan bildirayotgan nafosatli munosabat orqali izohlanadi.

Shuni ta'kidlash joizki, nafosatli tarbiya badiiy tarbiya bilan doimiy tarzda aloqada bo'lib keladi. Biroq, bu «nafosatli tarbiya badiiy tarbiya bilan bir hil ma'no kasb etadi» degan gap emas. Negaki, badiiy tarbiya ijod jarayonidagi rang-barangliklar olamini inson tomonidan nafosatli tarzda anglash va o'zlashtirishning bir qismi, holos. Nafosatli tarbiya esa-jamiyatda ma'naviy muhitni paydo qilishga ko'mak beruvchi muhim unsur bo'lib, u inson didini shakllantiruvchi, rivojlantiruvchi hamda ana shu orqali insonni jamiyat munosabatlariga yaqinlashtiruvchi kuchdir.

Inchunun, tarbiyaning nafosatli shakli ijtimoiy jarayonlarda ishtirok etar ekan, u o'z navbatida kishilarga jamiyatda olib borilayotgan ijobiy ishlarga nisbatan zavqlanish, demokratik munosabatlarga nisbatan qiziqish tuyg'usini uyg'otishni o'zining asosiy maqsadi deb biladi. Shuning uchun ham nafosatli tarbiyaning pirovard maqsadi inson ma'naviy olamini boyitishga qaratilgan bo'lmog'i lozim.

Nafosatli tarbiyaning vazifasi shundan iboratki, u insonlarni yangiliklar yaratishga undabgina qolmay, ayni paytda ularni nafosat tamoyillari, go'zallik talablari asosida rivojlantirishga o'rgatadi ham. Negaki, inson dunyoga nafosatli qarashi boy, tuyg'ular va didi tarbiyalangan xolda kelmaydi. Aksincha, bu ko'nikmalarni voqyelikni kuzatishi, o'rganishi va ulardan tegishli hulosalar olishi natijasida yuzaga keladi. Pirovardida inson ana shu tuyg'ular ta'sirida o'zi uchun mutlaqo yangi bo'lgan olamni kashf etadi. Shunday ekan, o'z-o'zidan ma'lumki, mazkur zaruriyatni teran anglagan inson jamiyatning ijtimoiy taraqqiyotiga qo'shilmaslikka, unga beparvo munosabatda bo'lishga ma'nan haqqi yo'q. Aytish mumkinki, inson yashar ekan, u yangiliklar sari intilishi, zamonaviy bilimlarni egallashi, do'stona munosabatlarni tashkil etishi, bilim olishi zaruriy talabdir.

Hozirda nafosatli tarbiyaning ko'lemi tobora kengaymoqda. Shunga ko'ra, nafosatli tarbiya o'z oldiga talaygina ulug'vor vazifalarni qo'ygan;

— kishilarda san'at asarlari, badiiy ijod namunalari nafaqat faol o'zlashtirish balki, ularning nafosatli mohiyatini anglash va baxolash qobiliyatini takomillashtirish;

— jamiyat a'zolarining ijodiy imkoniyatlarini namoyon qildirish va ulardan foydalana bilishga ishonch tuyg'usini uyg'otish;

— tabiat hamda jamiyat ijtimoiy jarayonlariga sof tuyg'u bilan munosabatda bo'lishga va ularni ravnaq toptirish yo'lida astoydil faoliyat olib borish ko'nikmalarini xosil qilish;

— o'tmish ma'naviy me'rosimizga hurmat xissini uyg'otish, milliy g'urur, milliy iftihar tuyg'ularini shakllantirish uchun zamin yaratish;

— ijodning barcha turlarini taraqqiy ettirib jahonga yuz tutish va ularni millat manfaatlari uchun naf keltiradigan tomonlarini targ'ib qilishga undashdek dolzarb vazifalardir.

Ko'rinib turibdiki, nafosatli tarbiyaning chinakam vazifasi nafosatli tuyg'u va nafosatli didning inson barcha faoliyatlarida ustuvor bo'lishini ta'min etish bilan izohlanar ekan. Shuning uchun ham nafosatli tarbiya o'z vazifasini to'laqonli ravishda insoniy munosabatlarga, uning imkoniyatlariga singdirib borgandagina yakun topadi. Zero, bugungi kunda jamiyatimizda inson faoliyatini boshqarib borishdan ko'ra, ushbu jarayonni insonning o'zi tashkil etishi kerakligiga katta e'tibor qaratilayotganligi shundan dalolat beradi.

Bugungi hayotimizning kechagi kunimizdan asosiy farqini topmoqchi bo'lsak, - bu avvalo odamlar tafakkuri o'zgarib, aniqrog'i yuksalib borayotgani bilan belgilanadi. Darhaqiqat, zamonning o'zgarishi bilan insonning jamiyatga, tabiatga bo'lgan munosabati ham o'zgarib boradi. Bu esa shubhasiz, insonning tafakkuri bilan bog'liq jarayondir. Zotan, insoniy munosabatlarga daxldor bo'lgan biror-bir jarayon yo'qki, u yerda tafakkur ishtirok etmasa. Shunday ekan, odamlarning tafakkuri va dunyoqarashining voqyelikka ko'rsatadigan ta'siri

bugungi kunning eng dolzarb masalasi bo'lib turgan milliy g'oya va milliy mafkurani shakllantirishning sharti sifatida alohida e'tirof etilishi bejiz emas.

Mazkur jarayonlarda nafosatshunoslik amaliy jihatdan o'zini nafosatli tarbiya orqali namoyon qiladi. Zero, avval boshda uqtirib o'tganimizdek, nafosatli tarbiya insonda hayot va san'atdagi go'zalliklardan bahramand bo'lish, ularni baholay bilish hamda o'zi ham go'zalliklar yaratish tuyg'ularini shakllantirishga ko'mak beradi. Ammo, bu jarayon o'z-o'zicha emas, balki bir qator omillar va vositalar ishtirokida amalga oshiriladi. Jumladan, oila, mahalla, maktabdan tashqari muassasalar (bog'cha, bog'cha-gimnaziyalar), maktab (akademik lisey, kasb-hunar kollejlari) badiiy-havaskorlik to'garaklari, oliy o'quv dargohlari, hamda jamoalari nafosatli tarbiyani shakllantiruvchi asosiy omillar bo'lib sanaladi.

Jumladan, mahallaning muhim omil sifatida shaxs nafosatli tarbiyasiga ta'siri nihoyatda katta. Modomiki, mahalla jamiyat ichidagi kichkina jamiyat bo'lib, u bugun shaxsning ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirishga, uning ijtimoiy-huquqiy madaniyatini shakllantirishga ko'mak beruvchi makon sifatida ham yuksak ahamiyatga molikdir. Shuningdek, mahalla shaxs nafosatli tarbiyasiga yaqindan ta'sir ko'rsata olishi bilan boshqa omillardan ajralib turadi. Shu jihatdan mahalla-ko'ydagi maqsadlarni bajarishi bilan zamonaviy insonni nafosatli jihatdan tarbiyalaydi;

mahalla o'ziga qarashli hududning tozaligi, obodligi, ko'rkamligini hamda fuqarolarning hamjihatligini ta'minlashi bilan;

turmush nafosati va muomala nafosatlasini shakllantirib, insonlar qalbida ijobiy tuyg'ular, yaxshi orzularni namoyon ettirishi bilan;

mahalliychilik va millatchilik singari salbiy holatlarga yo'l qo'ymasligi hamda qo'shnichilik madaniyatini kamol toptirishi bilan;

san'at, madaniyat, ma'rifat arboblari, ilm ahllari ishtirokida bo'ladigan rang-barang mavzulardagi ma'ruzalarni, suhbatlarni uyushtira olishi bilan;

isrofgarchilikka, dabdababozlikka yo'l qo'ymagan holda urf-odatlar, an'analar, marosimlar, tantanali shodiyonalarni tartibli, chiroyli o'tishini ta'minlashi va

hokazo shu kabilar bilan inson nafosatli tafakkurini shakllantirishda birlamchi maskan bo'lib hisoblanadi.

«Shuni mahsus ta'kidlash kerakki, zamonaviy inson tarbiyasini nafosatli jihatdan kamol toptirishda oila qanchalik ustivor omil bo'lib hisoblansa, bu jarayonda tabiat ham undan kam ahamiyat kasb etmaydi»¹. Chunki tabiat bilan ongli tarzda murosa qilmaslik shaxsni nafosatli jihatdan mukammal bo'lib yetishishiga monelik ko'rsatadi. Shuning uchun inson va tabiat o'rtasidagi munosabat inqiroz va halokat yoqasiga kelib qolgan bir vaqtda bu muammoni chetlab o'tish maqsadga muvofiq bo'lmaydi.

Ma'lumki, inson o'zining ma'naviy va moddiy ehtiyojlarini qondirish maqsadida azaldan tabiat bilan hamkorlik qilib kelgan. Tabiatdagi go'zalliklardan bahramand bo'lishlari barobarida uni nafosatli tarzda o'zlashtirishga, inchunun, mavjud hunukliklarni bartaraf qilishga harakat qiladi. Biroq, afsuski, aksariyat xollarda shaxsning tabiat bilan bo'ladigan nafosatli tafakkuri to'g'ri tarbiyalanmaganligi hamda uning nafosatli «no'noqligi» bois ular o'rtasida katta bo'shliq yuzaga keldi; bu bo'shliq insoniyat boshiga misli ko'rilmagan talofotlarni soldi. Bunga ma'lum ma'noda «Biz tabiatdan in'om-ehson kutib o'tirmaymiz, balki undan o'zlashtirish bizning burchimizdir» shiori ostida olib borilgan noto'g'ri ishlarga ham bog'liq.

Shuning natijasi o'laroq, aytish joiz bo'lsa, hvfli vaziyatlar yuzaga keldi. Jumladan, yer sifat tarkibining to'xtovsiz ravishda pasayib borayotganligi, suv zahiralarning (yer osti va yer usti) keskin taqchinligi, havo bo'shlig'ining ifloslanishi va albatta, orol dengizining qurib borishi va hokazo shu singari havfli holatlar bilan izohlash mumkin. Mazkur vaziyatlarni e'tiborga olgan holda tabiat moddiy boyliklardan oqilona foydalanish va unga ongli, nafosatli tarzda munosabatda bo'lish bugungi kunning eng dolzarb vazifalardan biri bo'lib qolmoqda. Ushbu muammoni zudlik bilan ijobiy hal qilish pirovardida inson ehtiyoji uchun zarur bo'lgan ko'plab tabiiy-moddiy boyliklarni tejab qolishga,

¹ Muhammad Toqi Ja'fariy. San'at va go'zallik Islom nuqtai-nazarida (fors tilida).-Tehron. 1987. 185-bet.

atrof-muhit musaffoligini ta'minlashga, o'simlik va hayvonot olamini asrab qolishga va eng asosiysi inson genofondining yo'q bo'lib ketish havfining oldini oladi.

Nafosatli tarbiyaning barcha vositalari shaxsning voqyelikka nafosatdor munosabatini ravnaq toptirishga xizmat qiladigan tarbiyaviy faoliyat bo'lib, u o'ziga xos ta'sirchanlik, tug'yoniqlik kuchiga ega. Busiz inson bilish ko'laminin vujudga kelishi mumkin emas. Shuningdek, inson badiiy tafakkur qobiliyatni o'stirish ayni paytda nafosatli tarbiya vositalarining muhim vazifasi sanaladi. Shunga ko'ra, nafosatli tarbiya vositalari ikki xil hususiyati bilan ajralib turadi. Birinchidan, u voqyelikda sodir bo'layotgan hodisalar to'g'risidagi ma'lumotlarni insonga tushunarli tarzda yetkazishi bilan. Ikkinchidan, zamonaviy fanlarning nafosatli hususiyatlarni hissiy idrok qilishning faol, tajribalar asosida yetkazib berishi bilan diqqatga sazovordir. Shunga ko'ra, san'at, tabiat, urf-odatlar, mehnat, ommaviy axborot vositalari, sport nafosatli tarbiyani shakllantiruvchi hamda uning rivojlanishiga ko'mak beruvchi asosiy vositalar sifatida e'tirof etiladi.

Jumladan, mehnat ham moddiy, hamda ma'naviy go'zalliklar yaratish bilan nafosatli tarbiyaning muhim vositasiga aylanadi. Bu jarayon ijtimoiy-foydali mehnatning badiiylik bilan aloqasi ta'sirida vujudga keladi. Mazkur munosabat pirovardida mehnat vositalarining insonga keltiradigan zararini kamaytiradi. qolaversa, mehnatga ijodiy yondashuv jamiyat ma'naviy qiyofasini belgilovchi omil hamdir.

O'zbekistonda barpo etilayotgan jamiyatning iqtisodiy asosi-ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotidir. Ushbu jarayonda eng muhim va dolzarb vazifa insonlarda mehnatga bo'lgan yangicha tuyg'uni shakllantirishdan iborat. Tashabbuskorlik va tadbirkorlikni rag'batlantirish, odamlarda mulkka egalik xissiyotini tarbiyalash o'z navbatida mehnatga bo'lgan munosabat orqali rivojlanib boradi. Negaki, odamlarda ko'p ukladli, turli mulk tizimlarini barpo etishga bo'lgan rag'bat tarbiyasi insonni bir tomonlama fikrlashdan, boqimandachilik kayfiyatlaridan halos qilib, tashabbuskorlik va tadbirkorlikni, odamning o'z kuchi va salohiyatiga suyanishini kuchaytiradi, mehnatga hurmat, sadoqat va fidoiqlik

tuyg'ularini shakllantiradi. Bu pirovardida halq turmush darajasining o'sishiga olib keladi. Mehnatga bo'lgan yangicha munosabat o'zining ana shunday hususiyatlariga ega ekanligi bilan nafosatli tarbiyaning muhim vositasi bo'lib sanaladi.

Shuningdek, ommaviy axborot vositalari inson nafosatli tarbiyasiga yaqindan ta'sir qiluvchi qudratli va faol kuchdir. Ayniqsa, televideniye shaxs hamda ommani etetik dunyoqarashini shakllantirishda, ularni nafosatli jihatdan tarbiyalashda yuksak ahamiyat kasb etadi. Rang-barang mavzulardagi ko'rsatuvlar badiiy va hujjatli filmlar, ijtimoiy-ma'naviy mazmundagi reklamalar, telemarafonlar nafosatli tarbiyani maqsadli yo'naltirishda, insonlar tafakkurida go'zallikka bo'lgan yangicha munosabatni shakllantirishda salmoqli ahamiyat kasb etadi.

Sport nafosatli tarbiya vositasi sifatida zamonaviy insonni kamol toptirishda alohida e'tiborga ega. hozirda sportni rivojlantirish mamlakatimizda davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. Bundan ko'zlangan asosiy maqsad avlodni jismonan baquvvat, sog'lom, vatanning jasur himoyachisi qilib tarbiyalashdir. Bugunda yurtimizda sportni rivojlantirishga doir ko'plab dasturlar ishlab chiqilgan va ular jamiyat munosabatlaridan amalda ishtirok qilmoqdalar. Keyingi kunlarda Hzbekiston ko'plab sport turlari bo'yicha jahon musobaqalarni uyushtiruvchi va o'tkazuvchi mamlakat sifatida jahon hamjamiyatida ko'zga ko'rinib bormoqda. Ana shularning barchasi muayyan ma'noda inson nafosatli dunyoqarashini, tafakkurini sog'lomlashtirishiga qaratilgan. Bir so'z bilan aytganda, sport nafosatli tarbiyaning muhim vositasi sifatida «Farzandlari sog'lom yurtning kelajagi porloq bo'ladi» degan maqsadni amalga oshirishga muhim hissa qo'shadi.

«Bugungi kunda milliy g'oya va milliy mafkura hayotiy ehtiyoj darajasiga ko'tarildi. Shunday ekan, har bir inson jamiyatda o'z o'rnini bilishi, o'zini jamiyatning ajralmas qismi deb his qilishi lozim»¹. Endilikda mafkura dunyosida paydo bo'ladigan bo'shliq pirovardida jamiyat, inson va mamlakat uchun naqadar katta xavf solishini anglamoqdamiz. Tarbiyaning nafosatli shakli esa mazkur

¹ Махмудов Т. Эстетика и духовные ценности. -Т.: Главная редакция издательско-полиграфического концерна «Шарк». 1993. с.т.286.

jarayonlarda yosh avlodni go'zallik haqidagi tuyg'ularini, tabiatga bo'lgan munosabatini, badiiy adabiyotga qiziqishini, jamiyat ma'naviy rivojidagi yangicha qarashlarni go'zallik va ulug'vorlik asosida tarbiyalashdek dolzarb vazifani amalga oshirishi bilan muhim ahamiyat kasb etadi.

II BOB. SAN'AT VA MADANIY QADRIYATLAR

2.1. San'at va badiiy idrok

Idrok mazmun keng qamrovli tushuncha bo'lib, mavjud barcha sohalarga dahldor sanaladi. Idrok o'z navbatida narsalarning o'ziga xos xususiyatlarini tafakkur orqali talqin etishda hamda turli xil munosabatlarni o'rganishda insonga ko'mak beradi. Shuningdek, idrok jarayonining to'g'ri shakllanishi aqliy taraqqiyotning asosiy omili hamdir. Bir so'z bilan aytganda, idrok-predmet va hodisalarning yaxlit qiyofasini aks ettirib, u voqyelikni inson sezgi a'zolarining ta'siri orqali belgilovchilik va boshqaruvchilik imkoniyatlarini namoyon qiladi. Mazkur mulohaza idrok borasidagi umumiy fikrni ifodalasada, idrok hususiy ko'rinishda har bir sohada o'ziga xos tarzda namoyon bo'ladi. Biroq, idrok obrazlarni tashqi olamdan oddiy nus'ha sifatida ko'chirmaydi, balki izlanuvchanlik, faol harakatlar natijasida yuzaga keladi. Zero, axloqiy idrok ham, ijtimoiy idrok ham, falsafiy idrok ham, biologik idrok ham, ruhiy idrok ham va shu singari idrok ishtirok qiladigan sohalar o'zlarining tadqiqot doiralaridan turib voqyelikka munosabat bildiradilar. Inchunun, badiiy idrok ham ijod jarayonlarida namoyon bo'la boradi.

Moddiy buyumlarni idrok etishdan farqli o'laroq, badiiy idrok jarayonlari o'ta talabchanligi bilan ajralib turadi. Negaki, yuqorida ta'kidlanganidek, badiiy idrok ijodiy jarayon bilan bog'liq tarzda namoyon bo'lib boradi. Mabodo ijod jarayoni to'xtasa, badiiy idrok ham shu onda yakun topadi. Yohud sodda qilib

aytganda, kitobxon badiiy asarni o'qib tugallagandan so'ng uning ushbu mavzuni idrok etishga bo'lgan keyingi xolati ham tugallanadi. Kitobxon endi boshqa bir badiiy jarayonni idrok etishga «tayyorgarlik» ko'radi. Avvalgi asarda olgan taassurotlarini yangi asardagi mavjud voqyealar tafsilotiga qo'llamaydi. Zero, «Htgan kunlar» romanidagi voqyealar tafsiloti «Shaytanat»dagi voqyealar tafsilotiga mutlaqo mos kelmaydi. Badiiy ijodni idrok etish shu jihati bilan moddiy narsalarni idrok etishdan farqlanadi. holbuki, moddiy predmet aksariyat xollarda o'zgaras va ayni paytda kishida doimo bir xil taassurot qoldiradi. Badiiy asarni badiiy tarzda idrok etish natijasida inson voqyelikka teran ko'z bilan nazar tashlashga, mavjud muammolarni nozik tuyg'ular yordamida hal etishga harakat qiladi.

Shuningdek, badiiy idrok favqulodda o'zgaruvchan xususiyatga ega bo'lib, u hych qachon bir joyda to'xtab qolmaydi. Bunday xolatni badiiy asarni qayta o'qish jarayonida kuzatish mumkin. Masalan, Tohir Malikning «Shaytanat» qissasini oladigan bo'lsak, undagi Asadbek obrazi kishilar tasavvurida ham ijobiy ham salbiy qahramon sifatida gavidalanadi. Shunga ko'ra, ayrim toifa o'quvchilar Asadbekning qilmishlarini qoralasalar, boshqa bir kitobxonlar uning «marhamatini» yaxshilikka yo'yadilar. Eng ajablanarlisi shundaki, u qahramonlarni salbiy yoki ijobiylikka ajratishga hych kim to'sqinlik qilmaydi, aksincha, kitobxon ularni badiiy idrok qobiliyatlariga ko'ra farqlaydi.

Chunonchi, badiiy idrok ijod jarayonining baxolash me'zoni va ayni paytda ijodiy jarayonga ko'mak beruvchidir. Chunki ijodkor badiiy asarni yaratishdan avval o'z oldiga asar voqyealarining tafsilotini kallasida pishitib boradi va ularni muayyan rejaga soladi. Mazkur jarayon boshlangandan so'ng ijodkor o'zining iste'dodini ishga solib asar qahramonlariga «jon» kirgizishga harakat qiladi. Agarda ijodkor mazkur jarayonda ojizlik qilsa yohud voqyealar yechimini badiiy qiyofalar bilan tasvirlay olmasa, bu asar kitobxonning nazaridan chetda qolib ketadi.

«Hozirgi davr badiiy madaniyatida san'at va boshqa sohalar o'rtasidagi chegaralar tobora yemirilib bormoqda va ular o'rtasida samarali hamkorlik

jarayonlari shakllanmoqda»¹. Ayniqsa, bu hamkorlik san'at va fan-texnika aloqalarida yaqqol ko'rinadi. Og'zaki adabiyotda so'z bilan ijrochi mushtarakdir. Bir vaqtning o'zida muallif bilan ijrochi (dostonchilar, baxshilar, askiyachilar) birlashib ketadi. Binobarin so'zda ifodalangan asar (askiya, doston, terma) ijro va idrok uchun yaratilgan bo'ladi. Yozma adabiyot esa ijro talab qilmaydi. U eshituvchiga emas, o'quvchiga mo'ljallangan bo'ladi. Og'zaki va yozma adabiyot o'rtasidagi farq ularning inson tuyg'ulariga turlicha ta'sir o'tkazishida namoyon bo'ladi. Aytilgan so'zni eshitish, yozilganini ko'rish va o'qish uchun mo'ljallanganligidan tashqari, yozma adabiyotni idrok etish o'quvchidan ko'proq ijodiy faollikni va mustaqillikni, adabiy matndan olingan axborotni o'zining ma'naviy dunyosi va hayotiy tajribasi bilan qiyoslashni talab qiladi.

Og'zaki va yozma adabiyotning farqi ularni idrok etishda ham ko'rinadi. Og'zaki adabiyotni idrok etish odatda jamoaviy tarzda sodir bo'lsa, yozma adabiyot idroki yakka, shaxsiydir. Badiiy adabiyot san'at turi sifatida o'zining ichki tizimiga, o'ziga xos tur, xil, ko'rinishiga, uslubiga ega. Masalan, qadimgi Yunoniston badiiy madaniyati tarixida badiiy adabiyot doirasi uning uch katta adabiy turi-xili-epik, lirik, dramatik ko'rinishlarini qamrab olgan edi. Epik tur, avvalo, voqyealarni badiiy o'zlashtirish bilan, lirik tur-kayfiyat yoki ruhiy holat bilan, dramatik tur-harakat bilan bog'liq amal qilgan edi. Bu uch tur-xilning barcha belgilari badiiy aks ettirish uchun zarur bo'lgan voqyelik bilan chambarchas bog'liq.

Badiiy adabiyotning epik turida voqyelik keng va ko'p tomonli holda qamrab olinadi, inson xulq-atvorini shakllantiradigan va uni harakat qilishga undaydigan shart-sharoitlar bilan uzviy bog'liq tarzda bayon qilinadi. Unda tashqi olam qonuni hukmronlik qiladi, tasvirlanayotgan voqyelikka, narsalarga muallif munosabati, odatda, bayon qilish uslubi asar tartibi ichiga yashiringan bo'ladi. Epik asar hamma vaqt erkin yozma bayon (insho) usulida ifodalanadi, unda

¹ Yusupov E. Milliy g'oya va mafkura: mohiyati, ijtimoiy-tarixiy ildizlari, ahamiyati.- Chemkent.: 2001.97-bet.

ko'proq tasvirlash ustunlik qiladi. Epik asar mazmuni tasviriy qismlar, qahramonlarning fikr-mulohazalari va kechinmalari tasviri orqali namoyon bo'ladi.

Epik adabiyotda voqyelik tasvirining kengligi, mufassalligi, hayot manzaralarini yaxlit yaratishga intilish, voqyealar tasvirini bayon qilish tarzi bu turning ba'zi shakliy belgilarini ham izohlaydi. Tasvirning bayon tarzi, uning batafsilligi qismlarining nisbiy mustaqilligi, harakat sodir bo'lishining sekin-astaligi, asar badiiy tizimining erkin tarkib topishi, harakatning tugal emasligi kabi belgilar shular jumlasidandir. Epik asarlar o'z mazmuni va shakliy belgilari jihatidan nasriy ifodaga moyil bo'lib, unda to'la va jozibali bo'y ko'rsatadi. Epik adabiyot ko'proq nasriy bayonga mo'ljallangan holda, lirik adabiyot asosan nazm orqali bayon etiladi. Agar epik asarlarda voqyelikning keng manzarasi-tashqi olam ruhi hukmron bo'lsa, lirik adabiyotda ko'proq inson ichki holati ifodalanadi. Arastu ta'kidlaganidek, lirik adabiyot muallifi o'zi yaratgan asari bilan yaxlit birlikni tashkil qiladi va bunda o'zligini ham saqlab qoladi. Ba'zan lirikada tasvir tomonlar zaif holda aks etib, ko'proq muallif fikr va tuyg'ulari ifodalanadi. Bu uning voqyelikni aks ettirishning muhim shakli bo'lib qolishiga halal bermaydi. Lirik adabiyotda tashqi dunyo bevosita emas, bilvosita, ya'ni fikr va tuyg'ular orqali aks ettiriladi. Shoirning shaxsiy fikr va tuyg'ulari o'zi yashab turgan davrning ilg'or fikr va tuyg'ulariga hamohang tarzda umumxalq, umuminsoniy ahamiyat kasb etadi. Bunga Yassaviy, Lutfiy, Navoiy, Bobur, Mashrab, Turdi, Mahtumquli, Muqimiy, Furqat, Cho'lpon, Abdulla Oripov, Erkin Vohidov lirikasi yorqin misol bo'ladi. Lirikada fikr bilan tuyg'u chirmashib, tutashib ketadi. Unda sezgi bilan bezangan, his-tuyg'ular bilan to'lib toshgan fikr bevosita kechinmalar shaklida namoyon bo'ladi. Lirika olam va inson haqida eng murakkab, eng teran fikrlarni ifodalash qudratiga ega. Lirika bevosita tasvir uslubidan foydalanmasligi jihatidan musiqa va raqsga yaqin bo'lsada, o'zining so'z bilan qat'iy birligi tufayli u inson ma'naviy hayotining hamma qirralarini ifodalash imkoniyatiga egadir. Badiiy adabiyotning ko'pgina asarlari bir vaqtning o'zida hamepik, ham lirik tur belgilariga ega bo'ladi. Masalan, o'zbek adabiyotida Cho'lpon va Usmon Nosir, Abdulla Oripov va Erkin Vohidov lirikasida badiiy uslub xilma-xilligidan qat'iy nazar, ular ijodida lirik va epik tomonlar

qorishmasimavjudligini ko'ramiz. ularning ham lirik, ham epik asarlar yaratishga moyilliklari mantiqiy tarzda bu shoirlar ijodida dramaturgik turni paydo qildi.

«Badiiy adabiyotning dramaturgiya turi, avvalo, sahnalashtirishga mo'ljallangan asarlar bo'lib, uni ham adabiyot turi, ham teatr qismi deb ataydilar. Bu tur hayotning dramatik lahzalari va tomonlarini yanada to'laroq aks ettirish talab-ehtiyojlaridan kelib chiqqan bo'lib, har qanday dramatik asar asosini ziddiyat (konflikt) tashkil qiladi. Drama asarlarida kundalik hayotning tub o'zgarishlarga moyilligidan dalolat beruvchi tomonlarini to'laqonli ochib berishda mavzu asosiy o'rin egallaydi»¹.

Dramatik asarlarda o'z oldilariga aniq-ravshan maqsad va vazifalar qo'ygan irodali kishilar yuzma-yuz kelib to'qnashadilar. To'qnashuv qudrati esa ko'p jihatdan iroda namoyon bo'lishi va uning ifoda kuchiga bog'liq bo'ladi. Dramatik to'qnashuv xususiyati o'z navbatida dramatik harakat xususiyatini belgilab beradi. Dramatik harakatda esa inson ruhiy tahlili, uning fikr-tuyg'usi, insoniy sifatleri namoyon bo'ladi. Dramatik asarlarda hayot uyg'unligi to'la namoyon bo'lar ekan, dramatik harakat mumkin qadar faollikka, bir maqsadga yo'nalganlikka, tamoshabinga bevosita ta'sir o'tkazishga intiladi. Bu esa suhbat (dialog) orqali amalga oshadi. Suhbat jarayonida har bir so'z, voqyea-hodisa, har bir hatti-harakat, ibora boshqa odam (suhbatdosh) ga faol tasir o'tkazish sifatida o'rin egallaydi. Badiiy adabiyotning turlari o'z navbatida bir necha xil va ko'rinishlarga bo'linadi. Ular epik turda xalq eposi; epik doston, roman-epopeya, roman, qissa; lirik turda qasida, tuyuq, ruboiy, g'azal, mustahzod, she'r; dramatik turda-fojea (tragediya), komediya, drama kabilardir. Ularning har birini janr deb atash ham qabul qilingan bo'lib, mazmun umumiyliigi, hayotiy hodisalar tanlovi, g'oyaviy-estetik baholanganligi, his-tuyg'uli ta'sir kuchi bilan izohlanadi. har bir janr o'ziga xos belgilari, badiiy vositalar majmuining nisbiy qaror topganligi bilan bir-biridan farq qiladi. Badiiy adabiyot san'atning barcha turlariga ta'sir o'tkazib keldi va hozir ham o'tkazmoqda. Badiiy adabiyot ta'siridan holi bo'lgan badiiy ijod sohasi yo'q bo'lib, unda ilk bor qalamga olingan mavzu, g'oya, ohang, qiyofa, hulq-atvor keyinroq

¹ Sherov A. Tasavvuf, G'azzoliy va go'zallik falsafasi. //Sog'lom avlod uchun. 2002. №2 (70). 21-bet.

san'atning boshqa turlariga ham ko'chishi mumkin. San'atning teatr va kino kabi qorishma turlariga ham badiiy adabiyot ilk asos vazifasini bajaradi. Nihoyat, san'at taraqqiyotining hozirgi bosqichiga xos bo'lgan badiiy qorishma vujudga kelishida ham adabiyot asosiy uyg'unlashtiruvchi va jamlovchi omillardan biri bo'lib hizmat qilmoqda.

Tasviriy san'at tizimiga musavvirlik, haykaltaroshlik, chiziqli rasm (grafika) mansub bo'lib, ularning vujudga kelishi insoniyat tarixining eng qadimgi davrlariga borib taqaladi. qadimgi dunyo musavvirlari o'zlarining manfaat va ehtiyojlariga mos bo'lgan timsollar yaratganlar. qoyalarda tasvirlangan jonivorlar voqyelik hodisalari, hayot manzaralari o'rnini bosardi. Dastlabki tasvirdayoq estetik zarralar mavjud bo'lsa ham, ular foydali-amaliy maqsadlarga bo'ysundirilgan tarzda ifodalagan edi. San'atning endigina yuzaga kelayotgan shakllarida sog'lom his-tuyg'ular, idrok yorqinligi va tiniqligi, kuzatish ziyrakligi namoyon bo'lardi. Bunda insonning o'z atrofidagi olamni qiyofali yaratishga bo'lgan kuchli intilishi boshlang'ich shakllarda namoyon bo'layotgan edi. Tasviriy san'at foydali-amaliy maqsadlar hukmronligidan tobora «forig'lanib» badiiy faoliyatning ixtisoslashtirilgan shakliga aylanib bordi, bu jarayon esa ko'p asrlarga cho'zilib ketdi.

2.2. San'at turlari va axloqiy tarbiya muammolari

San'at turlari san'atga xos bo'lgan umumiy belgilarga ega bo'lib, ularning har biri: adabiyot, me'morchilik, musiqa, tasviriy san'at va shu singari muhim ko'rinishda namoyon bo'ladi. San'at turlarida xususiyning umumiya nisbatini ko'ramiz. Nafosatli tafakkurning tur hosil qilish manbalari ikki yo'nalishida vujudga kelgan. Manbaning birinchi yo'nalishi-voqyelikning murakkabligi, ko'p qiyofaligi, har tomonlamaligidir. Masalan, san'at u yoki bu turining vujudga kelishi uning voqyelikni qaysi tomonini aks ettirishga qaratilganligidir. Nazm va tasviriy san'at turlari bir-biriga qiyoslanganda, ularning mavzulari boshqa-boshqa bo'lib, mavzu xususiyatlari esa tasvir vositalaridan kelib chiqqanligini ko'ramiz. Ikkinchi yo'nalish-inson his-tuyg'usi boyligi, idrok etish xususiyatlari, inson ma'naviy qobiliyati bilan bog'liq.

«San'at turlari vujudga kelish manbaiga ega bo'lgan bu ikki nuqtai nazarda o'zaro ziddiyat yo'q, lekin ma'lum farqlar mavjud. San'at turlarining hosil bo'lishida voqyelikning hal qiluvchi ahamiyatini tan olgan holda, avvalo, inson idroki xususiyatlarini e'tiborga olib, san'atkor foydalanadigan moddiy ashyo xususiyatlarini ham nazardan qochirmaslik kerak. Moddiy ashyo ko'p jihatlardan u

yoki bu san'at turiga xos bo'lgan tasvirli-ifodali vositalar xususiyatlarini yuzaga keltiradi»¹.

San'at turlari bir-birining o'rnini bosolmaydi: ularning har biri mustaqil, o'zicha nodir va betakror bo'lib, voqyelikning bir tomonini bevosita aks ettiradi. Hsha tur u yoki bu insoniy his-tuyg'ularni ifodalashda boshqa turlarga nisbatan ustivor o'rin egallaydi va muayyan cheklanganlik xususiyatiga ega bo'ladi. Masalan, badiiy adabiyot hayotni keng va teran aks ettirishda, inson ruhiy-aqliy tomonlarini ochib berishda tengi yo'q san'at turi bo'lsa-da, u ma'lum cheklanganlik xossasiga ega. Badiiy adabiyot inson his-tuyg'ulari, sezgilari qirralrini ifodalashda musiqaga, tasviriy san'atga teng kelmaydi. hatto adabiyot, musiqa, tasviriy san'at «qorishmasi»dan vujudga keladigan kino san'ati ba'zi jihatlari bilan adabiyot, musiqaning o'rnini bosolmaydi. Shu bois san'atning bir turini boshqasiga qarshi qo'yish yoki ular o'rtasiga baland-past zinapoyalar tashlash maqbul emas: san'at turlari teng asosda harakat qilib, voqyelikni aks ettirishda bir tur boshqa turlarga nisbatan ustivor darajada namoyon bo'ladi. Masalan, san'atning bilish vazifasi badiiy adabiyotda va u bilan bog'liq boshqa turlarda alohida bo'rtib ko'rinadi: musiqa inson his-tuyg'u madaniyati, tasviriy san'at sinchkov kuzatish madaniyati: ochiq sahna (estrada) va sirk san'ati esa ko'ngil ochish, tamosha madaniyatini yuksaltirishga xizmat qiladi. San'at amaliyoti davomida uning ikki xususiyati-ajralish va jamlanishga moyillik yaqqol ko'zga tashlanadi. Ajralish san'ati yangi turlarining vujudga kelishi, ularning mustaqillikka intilishi bilan bog'liq bo'lsa, jamlanish san'at turlarining biror qorishmaga (sintezga) intilishida ko'rinadi. Bu ikki moyillik insoniyat badiiy tafakkuri taraqqiyotining barcha davrlariga xosdir. Ammo u yoki bu davrda ulardan biri ustivor bo'lgan va har xil mazmun kasb etgan. San'atni hozir fazoli, vaqtli, fazoli-vaqtli ko'rinishlarga bo'lib o'rganish taomilga kirgan. Fazoli ko'rinishga tasviriy san'at, haykaltaroshlik, chiziqli rasm (grafika), amaliy san'at va me'morchilik; vaqtli ko'rinishiga badiiy adabiyot va musiqa, fazoli-vaqtli ko'rinishga esa teatr, kino «oynai jahon» kiradi.

¹ Xakimov A. O'zbekistonda tasviriy san'at. T.: 2004. 16-bet

Hodisalarning aniq-tuyg'uli qiyofasini aks ettirishi yoki aks ettirmasligiga qarab tasvirli va tasvirli bo'lmagan ko'rinishlarga ham egadir. Tasviriy san'at va haykaltaroshlikda hayot manzaralari voqyelikning his-tuyg'uli qiyofasini yaratish orqali namoyon bo'lsa, adabiyot va musiqada hayot manzaralari fikrlar va tuyg'ular oqimini umumlashtirish asosida aks ettiriladi. Masalan, adabiyot va musiqa moddiy jism (narsa) ning his-tuyg'uli qiyofasi idrokini hosil qilmaydi, balki voqyelikni kechinmalar, his-tuyg'ular orqali aks ettirib, yuksak tasvir darajasiga erishadi. Adabiyot va musiqa «tili»ga boshqa san'at turlari qiyofalarini «ko'chirib» ifodalash mumkin. Tasviriy san'at esa rango-rang tuyg'uli-idrokli jismiy olamni bevosita aks ettirishda faqat ifoda ramzidan foydalanadi. Rang, yorug'lik, nur-soya kabi tasviriy-ifodaviy vositalar orqali voqyelikdagi sezgi va tuyg'ularni umumlashtirgan holda namoyon qiladi.

San'at turlari idrok etish jihatdan ham har xil ko'rinishlarga bo'linadi; ular ko'z bilan ko'riladigan asarlar bo'lib, tamoshali san'at turlari deb ataladi. Bularga tasviriy san'at, haykaltaroshlik, me'morchilik, badiiy foto asarlari kiradi. Musiqani eshitiladigan san'at turi deymiz. Teatr san'ati esa ham tamoshali, ham eshitiladigan san'at turidir.

San'at ijtimoiy hayotning mustaqil sohasi bo'lishi bilan birga inson faoliyatining badiiy bo'lmagan sohalari bilan ham chambarchas bog'liq. San'at turlari xususiy-badiiy burch-vazifalari bilan birga foydali-amaliy burch-vazifalarni ham bajaradi. Bu jihatdan san'at turlarining foydali-amaliy burch-vazifalarini ikki burchli, bir burchli, tadbqiqiy va «toza» burch-vazifa ko'rinishlariga bo'lish mumkin. Me'morchilik, amaliy san'at, xalq hunarmandchiligi, tadbqiqiy burch ko'rinishiga ega. Bu san'at turlarida badiiylik foydali-amaliy idrok bilan uzviy birlikda namoyon bo'ladi. Masalan, harbiy musiqa davlat madhiyasi yoki adabiyot, tasviriy san'at sohaslarining (bayroq, tamg'a) axborot-hujjat tomonlari shunday xususiyatga egadir.

San'at inson faoliyatining estetik bo'lmagan sohalari bilan chambarchas bog'liqligi qadimgi dunyo, o'rta asrlar, Uyg'onish davri davomida sezilib turadi. Tasviriy san'at o'zining nafosatli xislatlariga va estetik nafosatli maqomiga ega

bo'lib borgani sari uning ayrim turlari va janrlari ajralib chiqa boshladi. Uning musavvirlik, haykaltaroshlik, chiziqli rasm kabi turlari va janrlari sekin-asta mustaqil tasvir ko'lamiga va tasviriy-ifodaviy vositalariga ega bo'la boshladi. Tasviriy san'atning musavvirlik, haykaltaroshlik, chiziqli rasm turlari bir-biri bilan bog'liq bo'lib, bu bog'liqlik ba'zan oshkora, ochiq tarzda amal qiladi. Tasviriy san'at turlarining bir-biridan farq qilishi-ularning har biri voqyelik manzarasini aks ettirishi bilan belgilanadi, lekin pirovardida ular bir tizimga birlashadilar. Musavvirlik, haykaltaroshlik, chiziqli rasmning ifoda vositalari xilma-xil bo'lib tasvirlanayotgan va ifodalanayotgan narsalar o'rtasidagi chegaralar shartlilik hamda nisbiylikka egadir. har bir san'at turida tasvir bilan ifoda chirmashib ketgan bo'ladi. Ifodalilik, ya'ni san'atkorning voqyelikka munosabati tasviriy san'atning ham muhim xususiyatidir. Musavvirlik, haykaltaroshlik, chiziqli rasmning umumiy xususiyati ular barchasining tasvir orqali ifoda etishidadir. Musavvirlik, haykaltaroshlik, chiziqli rasm san'atning fazoli xillari bo'lib, ular voqyelikni fazoli in'ikos ettiradi. Ularda tasvirlanayotgan hodisalar mo'tadillik ususiyatiga ega bo'lib, bitta voqyea yoki uning bir lahzasini tanlab tasvirlash orqali harakatdagi va rivojlanishdagi hayotning butun murakkabligi va boyligini ko'rsatish qudratiga ega. Ular fazoviy hodisalarni bevosita, vaqt o'lchovidagilarni esa bilvosita tomoshabinda o'y-xayollar va tasavvurlar hosil qilish orqali namoyon qiladi. Tasviriy san'at turlari hayotda bevosita jismiy ifodasi bo'lmagan tuyg'uli va aqliy jarayonlarni aks ettirishda adabiyot va musiqa turlariga yon bergan holda, hayot muqimligi va mo'tadilligini, undagi o'lmas va barqaror qadriyatlarni ochib berishda boshqa san'at turlaridan ustunlik qiladi. Musavvir ko'z ko'rib turgan moddiy ijodiy tasavvurida qayta ishlab, tekislikda tasvirlaydi. Bo'yoqlar, chiziqqlar va ular aralashmasidan foydalanib, dunyoning barcha manzaralarini aks ettiradi, uning markazida esa inson turadi. Musavvirlikda inson qiyofasi to'g'ridan-to'g'ri hamda uning atrofidagi moddiy dunyoga munosabati ifodalanadi.

«Musavvirlikda dunyoning ko'rinib turgan rango-rang boyligini alohida sezgirlik va erkinlik bilan aks ettiriladi»¹. Agar haykaltaroshlikda hodisalarning

¹ O'sha asar. 40-bet.

nisbiy mo'tadilligi va muayyanligi aks etsa, musavvirlik olamning o'zgarishlarini, hayot oqimini tasvirlaydi. Musavvirlikda ko'z ilg'aydigan qiyofalar o'ziga xos san'at «tili»-rang yordamida yaratiladi. Musavvir rang orqali bo'yoqlari mutanosibligini, uning moddiy mohiyatini, odamlar his-tuyg'usini, iroda kuchini, hatti-harakatlarini xilma-xil ko'rinishlarda ifodalaydi. Tasviriy san'atda nur-soya vositasini voqyelikdagi nur va soya uyg'unligi vujudga keltiradi. Tus, rang voqyelikdagi barcha narsalar va hodisalarga xos. Musavvir dunyoning nur-soya boyligini aynan ko'chirmaydi, balki uni sinchkovlik bilan tanlab ajratadi, nur-soya vositasida odamlar va narsalar hajmligini, tabiat go'zalligini, havo tiniqligini tasvirlab, voqyelikda nur va soya tovlanishining eng nozik qirralarini namoyish qiladi. Nur-soya dunyoning ko'z ilg'ayotgan narsalar ranglarini badiiy yaratibgina qolmay, u musavvir badiiy rejasi mazmunini, uning voqyelikka bo'lgan munosabatini ham ifodalaydi. Musavvirlikning ilk asosi-rasmdir. Rasm suratning o'ziga xos umurtqasini, sinch-ustunini anglatib, jism shaklini, atrof chiziqlarini, badiiy tizimini belgilaydi, jihozlar va odamlar har birining o'z o'rinlarini, asosiy belgilarini ko'rsatib beradi. Bir qator buyuk musavvirlar o'z asarlarini dastlabki ko'mir va qalam bilan tushirilgan rasmlarsiz yaratganliklari rasmning musavvirlik san'atidagi ahamiyatini kamsitmaydi. Ular mazkur asarlarni yaratish jarayonida mo'yqalamlarini shu qadar yuksak mahorat bilan ishga solganlarki, bir vaqtning o'zida ham rasm solganlar, ham surat yaratganlar.

Musavvirlik vositalari tizimida badiiy tuzilma (kompozisiya) katta ahamiyat kasb etadi, musavvir yozuvchiga o'xshab voqyealarni ketma-ket aks ettirmaydi, balki tasvirlanayotgan voqyeaning muayyan bir lahzasini ajratib olib, har birining o'z o'rnini, asosiy belgilarini ko'rsatib beradi. Musavvirlikda badiiy tuzilma (kompozisiya) fazoli tabiatga molik bo'lsa ham, tomoshabin hissini uyg'otadi. Musavvir badiiy tuzilma va vazn orqali o'z asarining vaqtli doirasini kengaytiradi. Musavvirlikning naqqoshlik, yodgorlik va dastgohlik ko'rinishlari mavjud. Naqqoshlik aslida me'morchilik bilan bog'langan bo'lib, devoriy suratlarda, birinchi navbatda, suvoq ustiga tushirilgan rasmda ifoda topadi. Bu dastgohlik ko'rinishidan avval vujudga kelgan bo'lib, rassomchilikda uzoq vaqt yetakchilik qilgan.

Umumlashtirish darajasi o'ta lo'ndalik, shakliylik uslubi naqqoshlik san'ati ramziy «tili»ning belgilaridir.

Dastgohlik musavvirlik asoslari muzeylarda, ko'rgazmalarda namoyish etiladi. U o'zining ko'p qirrali ko'rinishlari (mavzuli surat, rasm, manzara, natyurmort) orqali voqyelik tomonlarini yoritib beradi. Chiziqli rasmni tadqiqotchilar musavvirlikning bir ko'rinishi sifatida tahlil qiladilar. Uzoq yillar davomida chiziqli rasm rassomchilik va haykaltaroshlik bilan tarkibiy birlikda rivojlanib keldi. Chiziqli rasm o'zining tejamliligi va lo'nda vositalari orqali voqyelik haqida ko'p narsa bildirayotgandek bo'ladi. Chiziqli rasm umumiy mavzu atrofida birlashgan bir qator rasmlar yaratish imkoniyatlari hamda voqyelik hodisalarini keng qamrab olish jihatidan badiiy adabiyotga yaqin turadi.

Chiziqli rasm hayot hodisalarini tezroq aks ettirishi bilan ommaviylik xususiyatiga ega. Uni ko'rgazmalarda namoyish qilish bilan birga ko'p nus'halarda ko'paytirib tarqatish mumkin. Chiziqli rasm ulkan ijtimoiy ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, xalq va yurt taqdirida burilish nuqtalari, og'ir kunlar (urush, ofat v.x) bo'lganda odamlarni jipslashtirish va safarbar qilish qudratiga ega bo'ladi.

Chiziqli rasm o'z mazmuni va maqsadiga muvofiq dastgohli va amaliy ko'rinishlarga ega. Dastgohli ko'rinishi nisbiy mustaqil bo'lib, unda suv buyoqli (akvarel), yumshoq rangli qalam (pastel), musavvir yaratgan bosma shakldan nus'ha ko'chirish (estamp), o'yib solingan (ofort), mahsus taxtachaga o'yib tushirilgan (gravyura) xolatlarida yog'och, metall, ko'mir, karton va boshqa ashyolarda ifodalanadi.

Amaliy chiziqli rasm badiiy ijod turlari bilan bog'liq xolda sanoat chizma rasmlari (mahsulot belgisi-etiketka, pochta markalari, alomat-belgi ramzi-blemalar; ko'krakka taqiladigan belgi-znachoklar, davlat nishonlari va b.) kitoblarga tushirilgan rasmlar ko'rinishida ham amal qiladi.

Kitob chiziqli rasmlari bezak bo'lish bilan birga asar mazmunining adabiy qiyofalar teranligini ochib berishga ham xizmat qiladi. Muallif badiiy rejasi va uslubiga mos keladigan haqqoniy va mahorat bilan ishlangan kitob bezaklari

badiiy asar mohiyatini anglash va uni chuqur xis-tuyg'u bilan idrok etishga yordam beradi.

Chiziqli rasmning eng tezkor ko'rinishi plakat bo'lib, u targ'ibot-tashviqot xususiyatiga ega. Plakat «tili» odatda lo'nda, aniq ko'zga tashlanarli, keskin va o'tkir belgilarga ega bo'lib, ular qisqa matn bilan birgalikda ifodalanadi.

«Tasviriy san'atning eng muhim turlaridan biri-haykaltaroshlikdir. U jonli mavjudotlar, voqyea-hodisalarni hajmli shakllarda aks ettiradi. Marmartosh, oddiy tosh, harsang tosh, yog'och, metall, gips va boshqalar haykaltaroshlikdagi moddiy ashyolar bo'lib xizmat qiladi. qadimgi haykaltaroshlik asarlari narsalar rangi bilan mos bo'yoqlarda bo'yalardi. Keyinchalik haykaltaroshlik mustaqil san'at turi sifatida rangdan xalos bo'ldi»¹.

Rang ishlatilgan taqdirda ham u tasvirlanayotgan narsa rangidan tubdan farq qiladi. haykaltaroshlikda hajm asosiy tasviriy-ifodali vosita, rang esa yordamchi vosita vazifasini bajaradi.

Haykaltaroshlikda asosan inson qisman jonivorlar aks ettiriladi. Unda inson hajmli, mayin-egiluvchan, qiyofa va fazoli shakllar vositasida tasvirlanadi. haykal shunday tomoshali idrok etishga mo'ljallanganki, mushohada etayotgan tomoshabin uning hamma tomonini ko'ra oladi. Shu bois haykaltaroshlikda asosiy badiiy vositalar hajm, aks-soya (siluet), vazn-ohang, mayin-egiluvchanlik belgilari shunday joylashtiriladiki, uning barcha tomonlari ko'rinib turadi, aks-soya esa fazoda yaqqol gavdalanadi.

Haykaltaroshlik asarlari turg'un, o'zgarmas xususiyatga ega. Boshqa san'at turlaridan farqli o'laroq, unda nafaqat tasvir, balki osoyishtalikdagi hajmli narsa ham ifodalanadi. haykaltarosh harakatsiz holatda harakat taassurotini ajrata oladi yoki uning bir lahzasi orqali haykalga harakat ifodasini baxsh etadi. haykaltaroshlikda hayot faqat harakat orqali ifodalanadi. Unda harakatni ko'rsatish ancha qiyin. Inson hayoti barcha boyligini harakatda berish, harakatni esa inson qiyofasini bevosita yaratish tomon davom ettirish lozim. haykaltaroshlikda harakatni ko'rsatish inson tavsifining g'oyat

¹ Abdulalaye N. San'at tarixi. T.: 2004. 64-bet.

muhim tomonidir. Shu bois barcha arzigulik haykaltaroshlik asarlari-Amir Temur, Ulug'bek, Bobur, Navoiy va boshqa ulug' siymolar haykallari avvalo harakat bilan to'lib-toshgan tarzda ifodalangan. haykaltarosh uchun harakatni tasvirlash asl maqsad emas, balki u fikr va tuyg'ularni qiyofali aks ettirishi, uning voqyelikka nisbatan faol-ijodiy munosabatini namoyon qilishi uchun vosita xolos.

Haykaltaroshlikda dastgohli va kichik shakllar ham o'rin tutadi. Dastgohli haykaltaroshlik insonning ichki dunyosi mazmuniga qiziqish ortib borayotganligi bilan bog'liq. Kichik shakllar haykaltaroshligi esa asosan sanoat va xalq hunarmandlari tomonidan tayyorlanib, maishiy turmush jarayonlarini badiiylashtirishga xizmat qiladi.

Badiiy suratga olish (fotografiya) tasviriy san'atning eng yosh turidir. Suratga olish texnikasi bilan bog'liq holda, narsalarni ikki o'lchamli tekislikda suratga olishning texnik vositasi sifatida boshlanib, keyin san'at turiga o'sib chiqdi. Foto san'ati avval surat ko'rinishida rassomchilik va chiziqli rasm ta'siri ostida qaror topib, keyin fotografiyaning kino san'ati bilan birga rivojlandi. Suratga olish ko'p jihatdan kino san'atining ravnaq topishiga asos bo'ldi va shundan foto mahsus san'at turiga aylandi.

Suratga olishning asosiy xususiyati hujjatlilik bo'lib, u tasvir bilan tasvirlanayotgan narsaning aniq, haqiqiy va bevosita aynan aks etishidir. Agar musavvirlik va chiziqli rasmda hujjatlilik ulardagi san'atni nobud qilsa, u foto suratda asosiy zamin, bosh kuch, hayot tasvirining yagona shakli bo'lib xizmat qiladi. Suratga olish nafosat olamini ochadi, tuyg'ularimizga ta'sir o'tkazadi.

Mavzu tanlash, ikkilamchi tomonlardan voz kechish oddiy suratga tushirishdan badiiy suratga olishning farqini belgilaydi. Badiiy suratga olish uchun tasvir obyektini to'g'ri tanlash alohida ahamiyatga ega. Obyektning o'zi juda muhim bo'lishi va tomoshabinda chuqur o'y-xayollar uyg'otishi kerak.

Badiiy suratga olish qisqa davrda o'zining qiyofa «tili» va mazmunini ochish usulini ishlab chiqdi. Tasvir obyektini tanlash, fototexnikani tayyorlash, tasvirlashda hujjatlilikka e'tibor berish, yirik va kichik ko'zlangan (rakurs) suratlarni tushirish badiiy surat «tili»ning eng muhim qirralari hisoblanadi.

Badiiy suratga olish tasviriy san'atning tur va ko'rinishlariga, ayniqsa, musavvirlikka katta ta'sir qiladi. Bir tomondan uning o'zi rivojlanadi, ikkinchi tomondan, ya'ni, usullarni «ko'chirib» o'tkazadi.

Hozirgi kunda foto san'ati badiiy madaniyatining ajralmas qismiga aylanib qoldi. Jamoa badiiy qiyofasini yaratishda ham beqiyos ahamiyat kasb etmoqda.

Ifodali san'at turlari tizimiga bezakli amaliy, me'morchilik va musiqa san'ati turlari kiradi. Yuzaki qaraganda bir-biridan uzoq bu turlarni ularga xos bo'lgan qiyofalarni vaqtli mezonda namoyon bo'lishi hamda voqyelikni anglash jarayonida hodisalarning his-tuyg'ularsiz ifodalanishi birlashtiradi. Bu ijod turlari o'zining g'oyaviy-nafosatli burch-vazifalarini asosan ifodali vositalar orqali amalga oshiradi.

Bezakli-amaliy san'at turi tasviri san'at turlariga yaqinroq turadi. Unda ham ravshan ifodalanuvchi tomonlar mavjud. Lekin uning tasviriy san'at asarlaridan farqlanuvchi bir talay jihatlari ham bor. Bezakli-amaliy san'at amaliy maqsadlarga mo'ljallangan bo'ladi. Ularning badiiy qiymati foydali-amaliy qiymatidan kelib chiqadi. Bu san'at turi inson faoliyatining badiiy va badiiy bo'lmagan sohalari oralig'idan joy oladi.

«Bezakli amaliy san'at inson badiiy faoliyatining ilk ko'rinishlari bo'lib, uning ibtidosi mehnat jarayonlari bilan chirmashib ketgan edi. U san'atning boshqa turlaridan farqli ravishda tarixiy taraqqiyotning keyingi davrlarida ham badiiy va foydali-amaliy faoliyatning qorishmasi sifatida qadimgi madaniyat muhim belgilarini o'zida saqlab qoldi»¹.

Bezakli-amaliy san'at asosan maishiy turmush ehtiyojlariga xizmat qiladigan narsa-buyumlar yaratadi. Nafosat qonunlariga ko'ra, yaratilgan narsa-buyum, ya'ni shakl va mazmunga mos narsa, ya'ni buyum yaratishning o'zi san'at asari bo'lolmaydi. Narsa-buyumning amaliy va estetik xislatlariga g'oyaviy-badiiy ifodalilik qo'shilgandagina u san'at asari tarzida qaror topadi. Bezakli-amaliy san'at asari darajasida ishlangan narsa-buyum, ya'ni san'at asari hamma vaqt muayyan g'oyaviy-badiiy mazmunga ega bo'ladi.

¹ Xakimov A. O'zbekistonda tasviriy san'at. T.: 2004. 54-bet.

G'oyaviy-badiiy mazmuni aks ettirish uchun ko'p asrlar davomida bezakli-amaliy san'atning o'z «tili» shakllangan. Mutanosiblik, vazn-ohang, tomonlar tengligi va bezak bu san'at turining muhim xususiyatlaridir.

Bezak naqsh bilan chambarchas bog'liq. Naqsh narsa-buyumning badiiy shaklga aylanishidir. Naqsh moddiy ashyolar bilan, ya'ni narsa-buyum bilan mustahkam va bevosita bog'liq emas. Bitta naqsh xilma-xil narsa-buyumlarni bezab turganligini har qadamda uchratish mumkin. Ko'pincha naqsh geometrik va tasviriy tomonlar vaznli almashinib turishiga chekilgan bezak ko'rinishida namoyon bo'ladi. Naqshda vazn, teng tomonlilik, mutanosiblik hissi kuchli namoyon bo'ladi va qaror topadi. Unda hodisalarning bevosita tuyg'uli qiyofasidan mavhumotga yo'g'rilgan his-tuyg'ular qaror topadi. Naqshda tasviriy tomon bo'lishi mumkin («o'simlik» yoki «jonivor» naqshlar), ammo u yordamchi vazifani ado etadi. Naqsh quvonch va qayg'u, osoyishtalik va bezovtalik kabi eng umumiy tuyg'u va kayfiyat holatlarni ifodalaydi.

Tarixiy taraqqiyotning turli davrlarida u yoki bu g'oyaviy-tuyg'uli ohanglar naqshda ustivor darajada namoyon bo'ladi. Xalq hayoti va uning ruhiy holati xususiyatlari geometrik, o'simlik yoki jonivorlar mutanosibliklarida bajarilgan yetakchi naqsh ohanglarida ifoda topadi. Texnika estetikasining amaliy ko'rinishi bo'lgan «dizayn»ning vujudga kelishi, texnika loyihalarining maishiy narsa-buyumlar sohasiga ham tadbiiq etilishi natijasida texnika va bezakli amaliy san'at birligi shakllandi va o'zaro ta'sir o'tkazish jarayonlari yo'lga qo'yildi.

Odamlarni nafosatli tarbiyalashda ham bezakli-amaliy san'atning ahamiyati beqiyosdir. U o'zining amaliy-foydali tomonlari bilan millionlarga doimiy ravishda nafosatli ta'sir o'tkazib turadi.

San'at turlari orasida me'morchilik alohida o'rin egallaydi. Me'morchilik inson yashash muhitini uyushtirishda, uning hayot faoliyatida ulkan ahamiyat kasb etadi. Unda san'at va boshqa faoliyat sohalari o'rtasidagi cheklanganlik yo'q. U ikki tomolama bo'lib, ham moddiy, ham ma'naviy madaniyatga taalluqlidir.

Me'morchilikning badiiy tomoni amaliy tomoniga bo'ysundirilgan bo'ladi. Me'morchilikda badiiy (qiyofali ifoda) avvalo, binolar yoki ular majmuining

ijtimoiy ahamiyatligida ko'rinadi. Bu hol uning badiiy imkoniyatlarini yanada oshiradi va me'morchilik xususiyatlarini belgilab beradi.

Boshqa san'at turlarida bo'lganidek, me'morchilikda ham bilish o'ziga xos tarzda namoyon bo'ladi. Alohida inshoot yoki majmua tarzidagi me'morchilik asarlari tarixiy davr yaxlit qiyofasini vujudga keltiradi. U o'z davrinig eng umumiy va o'ziga xos fikr va tuyg'ularini umumlashgan va mujassamlashgan tarzda ifodalaydi. Me'morchilik asarlari voqyelikni bevosita tasvir etmaydi, balki inson kechinmalarini aks ettiradi. Donishmandlar me'morchilikni «qotishma» musiqa yoki «toshdagi doston» deb ta'riflaganlar. Bular me'morchilik to'la tavsifini anglatmasada, uning tabiatini belgilaydi. Me'morchilik musiqaga o'xshab davr qiyofasini ijtimoiy-ifodali ko'rinishda yaratadi. Agar musiqada qiyofa eshitish orqali idrok etishga mo'ljallangan bo'lsa, me'morchilik ko'rishga mo'ljallangandir.

Memorchilik asarlarini idrok etish orqali odamlar turmush tarzini, maishiy hayoti va hayot faoliyati xususiyatlarini, ijtimoiy tuzum tabiatini, estetik orzuni, u yoki bu davr ijtimoiy ruhi va mafkurasini in'ikos etamiz. Me'morchilik hosil qiladigan bilimlar majmuining ahamiyati shundaki, odamlarda u yaratilgan madaniy muhiti, hayot tarzi, fikr va tuyg'ulari to'g'risida tasavvur paydo bo'ladi.

Me'morchilik binolari va inshootlarini ko'rarak ekanmiz, go'yo tarixning «tosh varaqlarini» ko'zdan kechirganday bo'lamiz, boshqa olamga kirib, uni o'z yaxlitligicha anglaymiz. Eng muhimi, ular inson bilan mutanosiblikda ifodalanganini ko'ramiz. Memorchilik o'zining hajmlari va chiziqlari «tili» bilan davr va inson haqida boshqa san'at turlaridan ko'ra ko'proq hikoya qilganday bo'ladi.

Shunday qilib, me'morchilik ham boshqa san'at turlari kabi voqyelikni yuksak badiiy darajada aks ettiradi, o'z majmui bilan o'z davrining umumlashgan, keng qamrovli va yaliti qiyofasini namoyon qiladi.

Hozirgi me'morchilik ayrim binolar va hatto ular majmuini yaratishga emas, balki me'morchilik ijodining oliy ko'rinishi bo'lgan shahar bunyod etishga mo'ljallangan. Toshkent, Nukus, Samarqand, qo'qon, Andijon, Navoiy, Guliston, Namangan, qarshi, Jizzax shaharlaridagi me'morchilikning eng yaxshi namunalarini

erkin rejalashtirishga, yaratilgan tabiiy muhitni o'zlashtirishga qaratilgan bo'lib, yengil, erkin tarzda hayot sharoitlarining xilma-xil va doimiy o'zgaruvchanligiga uzviy moslasha borishi bilan izohlanadi.

Musiqqa san'atning ifodali turi tizimiga kiradi. Musiqqa ham voqea-hodisalarni ifodali aks ettiradi. Ammo u me'morchilikdagi kabi fazo va moddiy ashyo o'lchovlari bilan belgilanmaydi. Musiqqa ko'rish orqali emas, balki eshitish vositasida idrok qilinadi. Musiqqa mavzui o'z xususiyatiga ega bo'lib, inson va voqyelikdagi barcha tomonlarni qamrab ololmagani uchun eng avvalo inson ichki ma'naviy dunyosini, uning tuyg'u va kayfiyatini ifodalaydi. Musiqqada tasviriy tomon bo'lishi shart emas. Musiqqa musavvirlik va haykaltaroshlikdan farqli tarzda dunyo haqida tasavvurlar emas, balki tuyg'ular va kayfiyatlar hosil qiladi. Musiqqa voqyelikning his-tuyg'uli qiyofasini yaratadi. Musiqqada tuyg'ular hayotiy tuyg'ularning aynan o'zi bo'lmay, ular tanlab olingan, tasodifiy lahzalardan tozalangan, muayyan orzular nuqtai nazaridan anglangan bo'ladi. Musiqqa inson hissiyotlari holatining barcha rango-rang tovlanishlarini aks ettirishga qodir. U eng murakkab tuyg'ular, eng nozik kechinmalar va kayfiyat holatlarini ham ifoda eta oladi. Musiqqa vaqt mezoniga amal qilib, kechinmalarning o'zgarib turishlari, avjlanishi va pasayishi jaraynlarini qamrab oladi.

«Musiqqa murakkab ijtimoiy tuyg'ularni, eng avvalo, hayotdagi nutq ohanglari yoki harakat vaznlari aks etadigan ahloqiy (sevgi, nafrat, g'urur, qo'rquv) estetik (san'at yoki tabiat nafosati, uluqvorlik, fojeali, kulgili) tuyg'ularni ifodalaydi»¹.

Musiqqa kayfiyat holatini ifodalashda imkoniyatga ega. Inson kayfiyati murakkab hissiyot bo'lib, u hech narsa bilan bog'lanmagan. Kayfiyat umumlashgan xususiyatga ega bo'lib, undan ikkilamchi tomonlar chiqarib tashlanadi va insonning voqyelikka bo'lgan tuyg'u munosabatini belgilaydigan eng muhim tomonlari ajratib olinadi. Musiqqaning kuch-qudrati shundaki, u shodlanish, qayg'urish, xayol surish, bardamlik, tushkunlik va shunga o'xshash inson ruhiy holatlarini xususiy va umumiy tarzda o'zaro bog'liqlikda, bir-biriga singib

¹ Umarov E. Estetika. T.: 1995. 95-bet.

ketishida namoyish qila oladi. Hzbek milliy musiqaning durdonasi bo'lgan «Shoshmaqom» dastasida xalqning murakkab tarixi, kechinmalari, zavq-shavqi, qayg'u-hasratlari, orzu-umidlari shu qadar teran, chuqur, nafis jozibali, ehtirosli ifoda topganki, go'yo shirin xayollar dunyosi bag'riga kirib ketasan kishi.

Musiqqa ham boshqa san'at turlari kabi ijtimoiy hodisadir. Ammo uning ijtimoiy mazmuni niqoblangan tarzda bo'lib, u xalq va maishiy hayot musiqqa namunalarida yoki musiqqa ijodining so'z bilan bog'liq shakllarida ochiqroq ko'rinadi.

Musiqqa hayotning barcha tomonlarini aks ettira oladi. U bir vaqtning o'zida ham epik, ham lirik, ham dramatik ohanglarda jaranglayveradi, uning ifodali tabiatiga ko'ra, ko'proq lirikaga moyil, lirika esa musiqaning estetik asosini tashkil etadi.

Musiqqa nafosat olamining insonparvar orzu-umidlarini to'g'ridan-to'g'ri va bevosita aks ettiradi. U insondagi eng yaxshi hislat va fazilatlarni namoyish etishga qodirdir. Musiqqa ijro etiladigan san'atdir. Musiqqa san'ati ijro etilishi jarayonidagina jonlanadi, «tilga kiradi». Xalq musiqqa ijodida bastakor va ijrochi, ba'zan eshituvchi ham birlashib ketadi. hozirgi davr musiqqa madaniyatida ijrochilik san'ati musiqaviy ijodkorlikning nisbatan mustaqil ko'rinishini olgan. Musiqqa san'atning raqs, qo'shiq turlari bilan qo'shilganda yetakchilik qilsa, sahna, kino, «oynai jahon» asarlarida yordamchi vazifani bajaradi. Musiqqa inson faoliyatining eng muhim sohalari bilan aloqaga kirishadi, mehnat jarayonlari va marosimlarida qatnashadi. Maishiy hayotning muhim qismi sifatida odamlarni biror maqsad-niyatga safarbar etadi, ularni yagona tuyg'u va g'ayrat atrofida birlashtiradi. Musiqqa insonni tarbiyalash vositasi bo'lib, unda yuksak fikr va tuyg'ular, nafosat, didi va orzular hosil qiladi, insonning ijodkorlik qobiliyatini oshiradi.

Ifodali san'at tizimida raqs san'ati ham muhim o'rin tutadi. Raqs qadim zamonlarda vujudga kelgan bo'lib, dastavval u maishiy turmush bilan bog'langan ov, jang, e'tiqod timsollari edi. Raqs qadimgi odamlarni birlashtirishga, uyushtirishga hissa qo'shgan bo'lib, uning bu xususiyatlari hozirgi kunda ham xalq raqslarida saqlanib qolgan.

Raqs ixtisoslashgan badiiy faoliyatning nozik va murakkab ko'rinishiga, kasb-koriga aylangan bugungi kunda u san'at turlari bilan hakorlikda amal qiladi. Raqs musiqasiz namoyon bo'la olmaydi. Musiqa raqs to'qimasidan joy olib, uning his-tuyg'uga ta'sir etish tizimini belgilab beradi.

Raqs san'ati teatr bilan ham chambarchas bog'liq, u tomoshali teatr san'atining muhim belgilarini o'zida mujassamlashtirgan holda badiiy qiyofalar yaratadi.

Raqs uchun inson tanasining mayin-egiluvchanligi asosiy omildir. Raqsni inson tanasining musiqaviy ifodali harakatlari san'ati, deyish mumkin. Zero, inson tanasining raqs vositasida nafis-mayin harakatini ifodalash imkoniyati uning badiiy qiyofasi, «tili» asosidir. Musiqa-tovushlar ohangdorligi bo'lsa, raqs-ohangdor va qoidalashgan harakatdir. U ohangli va qoidali harakatlar vositasi orqali inson ichki dunyosini, uning eng nozik va chuqur kechinmalarini aks ettiradi. Raqsda ifoda ustun darajada namoyon bo'ladi. Tasviriy tomon unga bo'ysunadi. Tasvir raqsda imo-ishora (pantomima) ko'rinishida aks etadi. Imo-ishora san'ati mustaqil maqomga ham ega bo'lib, raqs to'qimasiga uzviy bog'lanadi. Raqsda imo-ishoraning ortiqcha o'rin olishi raqsning estetik imkoniyatlarini, ba'zan raqs qiyofaliligini pasaytiradi.

Hozirgi zamon raqsi bir necha ko'rinishlarga ega; xalq va bazm raqslari, sahna raqslari, akrobatik, vaznli, imo-ishorali raqslar va boshqalar. Xalq raqslari bir vaqtning o'zida ham san'at turi, ham faoliyat turi tarzida namoyon bo'ladilar. Sahna raqslarida ba'zan tasviriy tomon ham alohida ahamiyat kasb etadi. Ovrupo raqs san'atining oliy ko'rinishi balet raqsi hisoblanadi. Baletda raqs teatr va dramaturgiya (libretto) bilan tarkibiy birlikni tashkil qiladi. Balet ir vaqtda ham raqs turi, ham sahna asaridir. Balet badiiy qorishmaning eng murakkab xili hisoblanadi va unda musiqa hamda raqs kuchi mujassamlashgan bo'ladi.

Tomosha-qorishma san'at turlari tizimiga teatr, ochiq sahna, (esturada), sirk, kino, «oynai jahon» (televideniye) kiradi. Badiiy madaniyatning bu sohalari o'rtasida muayyan farqlar bo'lishiga qaramay, ularga xos bo'lgan umumiy belgilari jihatining memorchilik va rassomchilikdagi qorishma xususiyatlaridan farq qiladi.

Me'morchilik, musavvirlik, haykaltaroshlikda qorishma o'rni qanchalik katta ahamiyat kasb etmasin, ularning har biri alohida mustaqil san'at turi sifatida namoyon bo'la oladi. Tomosha-qorishma san'at turalrida esa tarkibiy qorishmaning barcha ko'rinishlari birlashmasa (masalan, kinoda teatr, musiqa, tasviriy san'at qatnashmasa) ularning birortasi mavjud bo'lolmaydi. Teatr, ochiq saqna, sirk, kino «oynai jahon» ko'rinishlarini qorishmalilik bilan birga «o'yin» ham birlashtirib turadi. Bu san'at turlarining odamlarni birlashtirish, ularni faol hamkorlik va ijodkorlikka tortish qobiliyati ularni ahloqiy-estetik ta'sir o'tkazishning eng qudratli vositasiga aylantiradi. Texnika, aloqa vositalari, texnik jihozlar taraqqiyotining hozirgi bosqichi tufayli tomoshali-qorishma san'at turlarining ahamiyati tobora ortib bormoqda.

Teatr san'ati fazo va vaqt belgilariga ega. Spektaklda juda ko'p fazoli tomonlar mavjud. Undagi buyum-jihozlar muhiti, sahna bezaklari, kiyim-kechak va nihoyat, aktyorning o'zi muayyan fazoli xususiyatga ega. Spektaklda vaqt mezoni ham muhim o'rin tutadi. Sahna asari doimo biror vaqt oralig'ida sodir bo'ladigan alohida harakatni namoyish etadi. Hozirgi vaqt fazoli va vaqt mezonlarini mujassamlashtirilgan teatr fazo va vaqt uzviy birligi amal qiladigan san'at ko'rinishidir. «Teatrning fazo va vaqt tomonlarini aktyor birlashtirib turadi. aktyordan alohida iste'dod, xotira, ehtiros, ma'noli tasavvur xayoli, ifoda kuchi talabi kabi mahorat talab etiladi»¹. Aktyor mahorati teatr san'atining barcha shakllari uchun muhim xususiyatdir. Aktyor mahorati teatr san'atining tub va nodir xususiyatidir. Teatr san'atining boshqa qismlari aktyor ijodiga xizmat qiladi. Aktyor sahnada bir vaqtning o'zida ham ijodkor, ham qiyofa (obraz) yaratuvchi, ham ijrochi bo'la oladi.

Aktyor sahna qiyofasini yaratayotganida dramatik syujetga asoslanadi. Bu o'rinda aktyor san'ati dramaturg yaratgan rolni ijodiy talqin qilish san'atiga aylanadi. Ammo, asl san'atkor aktyor uchun dramatik qiyofa yangi sahna qiyofasini yaratish uchun asos bo'la oladi, xolos. Aktyor mazkur rolni har safar ijro etganida,

¹ Raxmonov A. O'zbek teatri tarixi. T.: 1998. 15-bet.

uni yangi hayotiy kuzatishlar, o'y-xayollar, ifoda vositalari bilan to'ldirib, sayqal berib, boyitib boradi.

Aktyor ijodining mohiyati maullif badiiy rejasiga bo'lgan e'tiqodi, u bilan qo'shilib-qorishib ketishi, dramaturg taklif qilgan fikrlar, tuyg'ular, kechinmalar og'ushiga g'arq bo'lib, ularni sahna vositalari orqali namoyon qilishi bilan izohlanadi. Aktyor dramaturg asarini o'zicha «qayta yaratadi», muallifga «sherik» darajasiga ko'tarilishi mumkin. Aktyor so'zlar zamiriga yashiringan mazmuni ochib beradi, matnga o'z talqini bilan aralashadi, odamlar va ular hayot tarziga o'z munosabatini bildiradi, ularning barchasini o'zining ijodiy tasavvurlari bilan boyitadi.

Aktyor haqiqiy badiiy qiyofaga aylanib ketishga, uning mag'ziga kirib ketishga intiladi. Matnni to'la egallab olish, qiyofa mag'ziga yetib borish boshqa san'at turlari va ko'rinishlarida ham sodir bo'ladi. Ammo, teatrda yorqin, betakror qiyofa (obraz) lar yaratish aktyor mahoratining asl maqsadi va oliy cho'qqisi hisoblanadi. Teatr aktyori ichki va tashqi jihatdan sayqal topgan mahorat, yuksak ovoz-nutq ohangi va mayin-egiluvchan madaniyat sohibi bo'lishi kerak.

Teatr spektakli ijodiy qayta qayta ishlab chiqilgan san'at asaridir. Aktyor yaratayotgan qiyofalar tufayli har bir spektakl sahnaga necha marta takror qo'yilishidanat'iy nazar, har safar yangi ijod mahsuli kabi namoyon bo'ladi. Tomoshabin teatrda tayyor san'at asarini idrok etibgina qolmay, balki hozir shu yerda, bugun sodir bo'layotgan badiiy ijod jarayoni «ichida» ishtirok etadi.

Sahna san'ati o'zining butun tarixi davomida adabiyot, musiqa, tasviriy san'at bilan aloqadorlikda rivojlandi, shu tarixi davomida sahna qorishmasining ayrimlari ko'proq yoki kamroq qatnashgan, ammo qorishmaning o'zi o'zgarmas bo'lib qolavergan. Aktyor sahna qorishmasining asosi bo'lib kelgan, hozir ham shunday.

Sahna qorishmasida dramatik adabiyot (pyesa) alohida o'rin tutadi. Teatr san'ati dramatik adabiyotning talqinchisi tarzida namoyon bo'ladi. Teatr va dramaturgiya o'zaro munosabatlari masalasi sahna san'atining voqyelik bilan aloqadorligi masalasining tarkibiy qismidir. Yozuvchi, musavvir, me'mor,

haykaltarosh voqyelikka to'g'ridan-to'g'ri murojaat qilsalar, rejissyor, aktyor, balet ustasi dramaturg, bastakor tomonidan yaratilgan «estetik voqyelik»ka murojaat etadi. Teatr dramaturgiyasi sahna vositalari orqali vujudga kelgan sahna qiyofalari tizimini anglatadi.

Dramaturgiya hamisha teatrni «yetaklab» yuradi. Aktyor va rejissyor mahorati, hatto sahna texnikasining takomillashib borishi dramatik dabiyot taraqqiyotiga bog'liq. Teatr san'ati dramatik asarni mustaqil talqin qiladi, sahna vositalari orqali o'ziga xos teranlikda ochib beradi, spektakl uslubi va ko'rinishi yechimida teatr asari mustaqilligini namoyon qiladi. Shu tarzda rejissyor, aktyor, rassom hamkorligida yagona yechim hosil bo'ladi.

Teatrning o'ziga xos «tili»-harakatdir. «Teatr san'ati eng avvalo sahna harakati san'atidir. Shu bois spektakl ijrochilarini «harakatdagi shaxslar»¹ deb ataydilar. Sahna harakati asosini dramatik harakat tashkil etadi. Dramatik harakat «ichki harakat»dan tashkil topadi. «ichki» harakat inson ruhiy jarayonlarini qamrab oladi va uning voqyelik bilan xilma-xil munosabatlari tabiatini ochib berishga xizmat qiladi. Teatr dramatik harakatni sahna harakatiga aylantiradi. hozirgi davr teatr san'ati adabiyot bilan ko'proq aloqaga kirishmoqda. Sahnaga nasriy asarlar, jumladan, roman ko'proq kirib borayotir. Teatr jamoalari nasriy asarlarni sahnalashtirishda ham muvaffaqiyatlar qozonmoqdalar. Nasriy asarlarni sahnalashtirish badiiy madaniyatning hali o'zlashtirilmagan qatlamlarini kashf etish, rejissyor izlanishlarini yanada faollashtirish, aktyor mahoratini yangi sifat darajasiga ko'tarishga yo'l ochmoqda.

Sahna qorishmasida musiqa muhim ahamiyat kasb etadi. Musiqali drama teatrida musiqa voqyeya-harakat rivojini ifodalaydi, asar mazmunini tomoshabinga yetkazishga xizmat qiladi. Drama teatrida ham musiqa ahamiyati beqiyosdir. Zero aktyor nutqi, uning sahnadagi hatti-harakatlari musiqa ohanglari va vazni qonunlariga muvofiq tarzda ifodalanadi.

¹ Qodirov M. Amir Temur davridagi madaniyat va san'at. T.: 1996. 23-bet.

Spektaklning muayyan fazoli yechimlarida me'morchilik va musavvirlik namoyon bo'ladi. hozirgi teatrda sahna rassomi ishtiroki sahnani jihozlash, yoki aktyor o'yinini sodir bo'ladigan qulay maydonchani yaratish, spektakl g'oyasini mumkin qadar mayin-jozibali yetkazish va boshqa mezonlar bilan belgilanadi. Bordiyu, spektaklda musiqaviy, mayin-ifodali, tasviriy narsalar mustaqil yoki ustivor ahamiyat kasb etib qolsa, unda sahna harakati tizimi izdan chiqadi. va yaxlit sahna qiyofasi buziladi.

Teatr jamoaviy san'at turi bo'lib, uning yutug'i badiiy yaxlitlikka erishishda namoyon bo'ladi. Teatr asari asosida yagona badiiy reja yotgan bo'lib, u barcha ijodkorlar mehnatini birlashtiradi. hozirgi sahna rejissyori spektakl tashkilotchisi va ilhomchisi sifatida teatr qorishmasini vujudga keltiradi, badiiy yaxlitlik hosil qiladi, qiyofalarni shakllantiradi va uning markazida aktyor ijodini qaror toptiradi.

Ochiq sahna va sirk san'atiga yaqin turadi. Ochiq sahna san'atining asosiy xususiyati shuki, u tomoshabin bilan to'g'ridan-to'g'ri va bevosita, yengil va samimiy muloqot sodir etiladi. Odatda, ochiq sahna tomoshalari qat'iy syujet birligiga ega bo'lmasada, u bir-birlari bilan bog'lanmagan ijro navbatlari yig'indisi emas. Ochiq sahna dasturini ichki g'oyaviy-tuyg'uli mazmuni o'yin-kulgi yoki ko'ngil ochish vazifasidan kelib chiqadi. Hzbekiston «oynai jahoni»ning va radiosining «Miniatyuralar teatri», «Tabassum», «Nashtar»dasturlari, «Yalla»dastasi ijodkorlari tayin va o'tkir, hajv va zavq-shavqli o'yin-kulgi asosidagi badiiy qorishma yaratib, odamlarga shodlik, yaxshi kayfiyat bag'ishlaydi, faol ijtimoiy-tarbiyaviy vazifani ado etadi.

Dorbozlik, qiziqchilik va sirk tomoshasi ham eng qadimiy san'at turlaridan bo'lib, ular keng xalq ommasi e'zoziga sazovor bo'lgan.

Sirk artisti qiyofa mag'ziga kirib borishga intilmaydi, ba'zi «xavf-xatar»larni yengib o'tish orqali mahoratini namoyish etadi. Sirk san'atida g'aroyib moslamalarda hunar ko'rsatish (ekssentrik) va qiziqchilik-masxarabozlik, murakkab badantarbiya san'ati (akrobatika) va jonivorlarni o'rgatish (dresirovka) bir-biri bilan chatishib ketadi. Bular sirk artistidan ephillik talab etadi. Bu san'at

turi ajoyib-g'aroyib hunar ko'rsatish va voqyelikni mubolag'alar tarzida o'zlashtirishga moyildir.

Sirk san'ati asosini navbat mavzusi (nomer) tashkil qiladi. U mustaqil estetik qiymatga ega bo'lib, sirk dasturining tarkibiy qismidir. Sirk tomoshalari xilma-xil san'at ko'rinishlarini jamlab namoyon etadi. Shu bois sirk turli yoshdagi did-farosatli odamlarning sevimli tomoshasi bo'lib qolgandir.

Hozirgi badiiy madaniyat tizimida kino muhim o'rin tutadi. Bir vaqtlar ko'cha maydonlarida mohirlik bilan namoyish qilingan o'yin-kulgi va ko'z boylag'ich ko'rinishlaridan boshlab, hozirda murakkab hayotiy ziddiyatlar va munosabatlarni aks ettirayotgan kino san'ati XX asr fan-texnika taraqqiyoti mo'jizasiga aylandi. Kino faqat ilmiy-texnik taraqqiyot mevasi bo'libgina qolmay, balki fan-texnika namoyon bo'lishining shakllaridan biridir. Kino san'ati kinematografik texnika namoyon bo'lish shakllaridan biridir.

Kino san'atining texnik asosini suratga tushirish (fotografiya) va kinokamera tashkil etadi. Ular hayotning xilma-xil ko'rinishlarini badiiy o'zlashtirish orqali kino asarining vazifasini ado etadi.

Kinoning texnik vositalari (oddiy kinokamera, harakatlanuvchi kinokamera, ovoz, rang, fazoli ovoz, keng ekran, o'ta sezgir kinoplyonka, hajimli tasvir) maishiy hayot sohalarining chuqur qatlamlarini aks ettirish imkoniyatiga egadir.

Kino boshqa san'at turlari, xillari, ko'rinishlari ifoda vositalaridan qorishma hosil qiladi. Kinoda adabiyot asari-kinossenariyga, teatr-kinoaktyor san'atiga, musiqa-filmning vazn-ohangiga aylanadi, musavvirlik-film tasviriy yechimiga asos bo'ladi va h. Shu tariqa kino qiyofasi o'zida boshqa san'at xossalarini jamlab, ularning muhim xususiyatlarini yangi sifat darajasiga ko'taradi.

Kino san'atiga adabiyot ta'siri juda kuchli. Yetuk adabiy manba yetuk kinofilm yaratish garovidir. Kinofilm dramatik asarga nisbatan qilinganda romanga yaqin turadi. Kinossenariy asosini dramtik to'qnashuvlar va ziddiyatlar tashkil etsada, kino romanga qiyos qilinganda voqyelikni keng qamrovli aks ettirishi jihatidan epik adabiyotga yaqinlashadi¹. Kino san'atida fazo va harakat erkin

¹ San'at va go'zallik Islom nuqtai-nazarida(fors tilida).-Tehron. 1987. 175-bet.

ifodalanadi, qiyofalar uzoq muddatda rivojlanadi, voqeya va inson ichki dunyosi tabiiy qo'shilib ketadi. Ana shu xususiyatlari bilan adabiyotning roman janrini eslatadi. Ssenariy yangi adabiy ijod mahsuli hisoblanadi.

Kino san'ati tasviriy san'atning musavvirlik, haykaltaroshlik, me'morchilik turlaridan ham keng foydalanadi. Film harakatni tekislikda ifodalaydi, u harakatdagi tasvir san'ati sifatida hamfazo, ham iyezona egadir.

Hozirgi kino san'ati bir qator ifoda vositalari orqali vujudga keladi. Masalan, kinoda yorug'lik muallifning voqyelikka munosabatini namoyon qiladi, kayfiyat vujudga keltiradi, hodisa ichki holati haqida tasavvur hosil qiladi, qahramon ruhiy holati va tuyg'ularini ifodalaydi.

Kino san'atida rang tobora katta ahamiyat kasb etmoqda. Rangli film mavzui, mazmuni, badiiy rejasi ta'sirchan quvvatga ega bo'lib, bir necha rang va oq-qora tasvirning o'ziga xos tomonlari bor. hozir rangli kino asosiy o'rin egallab olganligini eslatib o'tish zarur.

Kino ovoz bilan tirik. Ovozli kino inson bilish imkoniyatlarini kengaytiradi. Kino va teatr san'atda ovoz-so'z bir xil maqomga ega emas. Teatrda so'z eng muhim ifoda vositasi bo'lsa, kinoda so'z yordamchi xususiyatga ega. Kino uchun tomoshali harakat eng muhim xususiyatidir.

Kinoda qahramonning nigohi, yirik tasvirda ko'rsatilgan ayolning sezilar-sezilmas yelka qisishi, yoki barmoqlaring titrab turishi, ichki kechinmalarini har qanday so'z-iboralar orqali ifodalashdan ko'ra, tasvir orqali ko'rsatish afzaldir. Kinoda so'z harakatni takrorlab tursa, ko'rsatish mumkin bo'lgan holatlarni hikoya qilsa, filmning zerikarli va o'ta cho'zilgan bo'lishi tabiiydir.

Kino va teatr bir-biriga juda yaqin bo'lib, ikkalasi ham adabiyot zaminida vujudga keladi. Shu ma'noda ularni «ikkilamchi» (adabiyot birlamchi) san'at turi, deyish mumkin. qorishmalik kinoga ham, teatrga ham xos. Ikkalasi ham fazo va vaqt mezoniga bo'ysunadi va aktyor o'yini bilan bog'liq.

Kino o'z mavzuiga, ifoda vositalariga ega bo'lib, uning asosiy o'zagini kinematografik harakat tashkil qiladi. Bu harakat kinokadr ichidagi va kadrlar birikmasi (montaj) orqali hosil qilingan harakat majmui hisoblanadi.

Kinokadr birikmasi kinematografik ifoda vositalari orasida muhim o'rin tutadi. Film yaratuvchisi uning yordamida tomoshabin fikr, tuyg'u va o'y-xayollarini bir nuqtada uyushtiradi hamda kinematografik vaqtni zichlashtirish yoki cho'zish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Kinokadr birikmasi (montaj) kino san'ati rivojining turli davrlarida turlicha ahamiyat kasb etgan. Bir vaqtlar ovozsiz kinoda uning roli mutloqlashtirilgan edi. Bu holat ovozli kinoda ham davom etib, u ba'zan aktyor o'rin va ayrim kadrlar mazmuni ahamiyatli tushirib yuborishga olib kelgan edi.

Kino san'atining ifoda vositalaridan yana biri-harakatdagi kinokameradir. U film yaratuvchisi qo'lida harakatni mexanik tarzda plyonkaga tushiradigan texnik uskunagina bo'lib qolmay, balki eng muhim ijod quroli hamdir. harakatdagi kinokamera kino san'ati imkoniyatlarini oshiradi, inson hayoti siru-asrorlarini, xulq-atvorining yashirin tomonlarini ochib berishga omilkor vosita sifatida xizmat qiladi.

Harakatdagi kinokamera tomoshabin va san'atkor o'rtasidagi munosabatlarni tubdan o'zgartirdi; eng avvalo ular o'rtasidagi masofa qisqardi, tomoshabin his-tuyg'usi o'sdi, u voqyea-hodisalarning ishtirokchisiga aylandi, bir joyda turgani holda kinokamera bilan birga harakatga kiradigan bo'ldi. Ayni mahalda operator qo'lidagi kinokamera film ijodkorlari fikr-tuyg'ularini aks ettiruvchi, ularni tomoshabinga yetkazuvchi nozik ijod jihoziga ham aylandi.

Kino san'ati kinoaktyor oldiga ham o'ziga xos talablar qo'yadi. Teatr aktyori tomoshabin va sahna oralig'idagi masofani hisobga olib ovozga «zo'r» beradi, imo-ishoralar, hatti-harakatni ishga soladi. Kinofilmda esa bularning hammasi ahamiyatsiz bo'lib, kinokamera oldida kinoaktyor ko'proq o'zini tabiiy, samimiy, erkin, oddiy, vazmin, bemalol tutadi. Bu bilan kinoaktyor o'zining jozibador va ehtirosiligini yo'qotmaydi.

Kino jamoaviy ijod mahsuli bo'lib, unda ssenariy muallifi, rejissyor, operator, musavvir, bastakor, «kadr birikmasini» yaratuvchi (montajchi) va boshqalar mehnati ishlab chiqarish jamoasi mehnati bilan qo'shilgandan so'ng kinematografiya mahsuloti yaratiladi. hozirgi zamon kinematografiyasi nafaqat san'at, balki ko'p

sohali, zamonaviy texnika bilan jihozlangan ishlab chiqarish sohasi hamdir. Kinoda rejissyor kinematografik jarayon barcha qatnashchilarini birlashtirib turadi. Kino san'ati rivoji tarixini ko'p jihatdan rejissyor faoliyati tarixi deyish mumkin.

«Kino san'at tizimida ustun va zaif tomonlarga ega. Masalan, harakatchanlik uning ham ustun, ham zaif tomonidir, chunki kinoni bir daqiqa ham to'xtatib qo'yib bo'lmaydi»¹. Kino voqyelikni keng qamrab olishda teatrdan ustun. Ayni paytda kino tomoshabin ko'z o'ngida sodir bo'ladigan aktyor ijodi kabi teatr sahnasi nodirligidan mahrum. Kinoda tomoshabin sodir bo'lib o'tgan badiiy jarayon texnika vositasida takrorlanayotganining guvohi bo'ladi, xolos.

XX asrning ikkinchi yarmida oynai jahon (televideniye) turi ravnaq topdi. Televideniye ham ilmiy-texnik inqilob mahsulidir. «Oynai jahon» o'zining ijtimoiy ahamiyati jihatidan kengroq miqyosdagi san'at bo'lib, u siyosiy, ilmiy-texnik, estetik va boshqa axborotning tezkor yetkazib berishning eng muhim vositasi hisoblanadi. «Oynai jahon» millionlab odamlar bo'sh vaqtini uyushtirishga, turmush tarziga ta'sir o'tkazishga qodir bo'lib, u insonning hayotidan mustahkam o'rin oldi.

«Oynai jahon»ning ilk badiiy vazifasi san'at turlari, xillari, ko'rinishlari samaralarini namoyish qilishdan iborat bo'lgan. «Oynai jahon» estetik faoliyatining alohida sohasi sifatida qaror topdi. «Oynai jahon» san'at turidir, deb qat'iy hukm chiqarish qiyin, chunki u shu qadar murakkab qorishma ijod sohasiki, uni voqyelikni badiiy idrok etishning maxsus sohasi yoki estetik faoliyatining maxsus turi deb atagan ma'qul keladi.

«Oynai jahon» ifodaliligi deganda shu zahoti yaratiladigan (ayniqsa, sharhlovchilarda) «faoliyat»ni yanada rivojlantirish, «Zangori ekran»dagi ijrochi va tomoshabin-eshituvchi hujjatlik va badiiy harakatning hamohangligiga erishish va boshqalar tushuniladi.

Oynai jahon (televideniye) moddiy va ma'naviy madaniyat tarkibida o'ziga munosib o'rin egallashga qodir bo'lgan estetik faoliyat turi sifatida namoyon

¹ «San'at» O'zbekiston Badiiy Akademiyasi jurnali. T.: 2010. №3, 20-bet..

bo'layotir. San'at turlari va ko'rinishlarining, deyarli hammasi «Oynai jahon» bag'riga singib, estetik ta'sir etishning samarali vositasiga aylanmoqda¹.

Badiiy qiyofaning asosiy tavsifi uni harakatga keltiradigan san'atkor g'oya-rejasining tug'ilishi, uning asar tizimidan o'rin olish va nihoyat tomoshabin, o'quvchi, eshituvchi, tinglovchi idroki bilan bog'liq jarayonlar tavsifi bilan to'ldirilishi lozim. Mazkur bosqichlarning har biri muayyan vaqtda amalga oshadi. Bu bosqichlar orasida san'atkor g'oya-rejasi va uning sifati ko'p jihatdan asarning istiqbol taqdirini belgilab beradi. Badiiy reja o'zida voqyelikning ichki va tashqi, yakka va umumiy tomonlarini singdirgan bo'ladi. Badiiy reja-g'oya san'atkor miyasida avval boshdanoq mavhum tushuncha tarzida emas, balki jonli taassurotlar, voqyea-hodisalar bilan bog'liq holda vujudga keladi. Fikr-muddaoni amalga oshirish g'oya-rejaning o'zidanoq boshlanadi.

Tadqiqotchilar fikricha katta iste'dod sohiblari, jumladan, Abdulla qodiriy, Abdulla Qahhor, Oybek odatda o'z asarlari ilk rejalarini tuzib chiqar ekanlar, ularda bo'lajak asar to'qimasini asosi, voqyealar rivoji, ayrim qismlarning ifoda rejasini oldindan belgilab qo'yganlar. San'atkorning ilk rejasi uni hayratlantirgan voqyea-hodisalar bilan tasodifan to'qnashishi natijasida vujudga keltirishi mumkin. Ammo bu hodisalar bir san'atkorni chuqur ta'sirlantirib, boshqasini beparvo qoldirishi zaruriyat (qonuniyat) tarzida namoyon bo'ladi.

Badiiy g'oya-reja san'atkorni ijodga chorlaydigan ichki izchil turtkidir. U o'zining homaki chiziqlarda va iboralarda vujudga kelayotganligiga qaramay san'atkor ijodi davomida yo'naltirib turadi. San'atkorning voqyelik to'g'risidagi bilimlari, tasavvuri ta'siri ostida badiiy reja mazmuni ham o'zgarib boradi. San'atkorlar ijodiy jarayonida vujudga kelgan son-sanoqsiz adabiy asar homaki yozmalari, homaki rasmlar, bastakor musiqa asarlarining homaki qismlari shunday dalolat beradi.

Badiiy reja san'atkor shaxsiy his-tuyg'ulari bilan sug'orilgan taqdiridagina uni ijodni davom ettirishga undaydi. San'atkor kechinmalari va tuyg'ulari aksi

¹ Xakimov A. O'zbekistonda tasviriy san'at. T.: 2004. 35-bet.

sifatida ruhiy holat badiiy ijodning asosiy belgisidir. Ulug' iste'dod sohiblari o'zlarini nihoyatda to'lqinlantirgan narsa va hodisalarni tanlab, badiiy ijodlariga mavzu qila oladilar.

San'atkor his-tuyg'ulari o'zi yaratayotgan qahramonlari qiyofasiga kirib, ular hayoti bilan yashaydi, o'zi yig'lab ularni yig'latadi, o'zi kulib ularni kuldiradi. Ularni ezgulik va mardlikka undab, o'zi ularga intiladi...

Badiiy rejaning vujudga kelishi jarayonida tasavvurlar ulkan ahamiyat kasb etadi. Ular faqat badiiy tafakkur hosilasi bo'lmay, balki bilish faoliyatining zaruriy bo'lagi hamdir. Tasavvurlarda jonli mushohada bilan birga mavhum, mantiqiy tafakkur ham chirmashib ketadi. Tasavvurlar jonli mushohada tarzida narsalar va hodisalar aksi, mavhum tafakkur tarzida esa umumlashtirish usuli orqali namoyon bo'ladi. Tasavvurlar hissiyotli va mavhum hodisalar oralig'idan o'rin oladi, ularda nafaqat voqyelik, balki unga bo'lgan munosabat ham aks etadi. Inson nimani uloqtirib tashlaydiyu, nimani ilgariga suradi-bularning barchasi tasavvurlarda namoyon bo'ladi. Shunday qilib, tasavvurlar badiiy qiyofa yaratishga yordam beradi. Shuni aytish joizki, san'atkorning badiiy qiyofalar yaratish qobiliyati uning tasavvurlar hosil qilish qobiliyatidan kelib chiqadi.

Badiiy tasavvurda rejalangan qiyofalar doimo san'atkor estetik orzusiga, uning go'zallik va mukammallik haqidagi o'y-fikrlariga mutanosib bo'ladi. Badiiy ijod jarayonida tasavvur kelajakni orzu-umidlar orqali oldindan payqash vazifasini ado etadi. Badiiy tasavvur tarkibida insonning orzu-umidlari, intilishlari va ehtiyojlari mavjud bo'ladi. Shu bois tasavvur ijod uchun rag'batlantiruvchi, birlashtiruvchi kuch bo'lib xizmat qiladi.

«San'atda voqyelik badiiy to'qimasiz, to'qima esa voqyeiy hodisalarsiz aks etmaydi. Voqyelik xayol-tasavvur hosil qiladi. Bu xayol-tasavvurlarga o'y-xayol nafasi «jon» kiritadi. Puxta o'ylangan, oylab, yillab miyada qiyomiga yetgan tasavvurlar mahsulining ma'nodorligini kuchaytiradi»¹. San'atkor tasavvur

¹ Гадамер Ганс. Актуальность прекрасного.-М.: Искусство. 1991. с.т. 367

yordamida ongidagi hayot tafsilotlarini, qahramon xulq-atvori ikir-chikirlarini, uning tashqi ko'rinishini va boshqa xususiyatlarini qayta tiklab olishi mumkin.

San'atkor qahramon hayoti bilan bog'liq muhim bir jihatni qayta yaratish uchun ham hayotining barcha mayda-chuyda tafsilotlarini to'la tasavvur qilishi darkor. Masalan, yozuvchi o'z qahramonini mehnat jarayonida ifodalash uchun uning kundalik turmushdagi, oilaviy va shaxsiy hayotdagi xulq-atvorini barcha ikir-chikirlari bilan tasavvur qila olishi yoki aksincha, qahramonning shaxsiy hayotini ishonarli tasvirlash uchun san'atkor uning mehnat jarayonidagi xulq-atvorini to'la tasavvur etishi lozim bo'ladi.

San'atkor tasavvuri ishonchli bo'lishi uchun uning tajribasi, hayotni yaxshi bilishi lozim bo'ladi. Yozuvchi kundalik hayot muammolarini o'rganishdan chekinsa, hohlamasa, tasavvuri so'nib boraveradi yoki bema'ni, quruq xomxayolga aylanib qoladi.

Ijodkor ruhiy hayotining muhim bo'lagi bo'lgan tasavvur va fahm farosat o'zaro bog'langan bo'lib, ular ishtirokisiz ijodiy faoliyatning biror sohasida samaraga erishish qiyin. Keng ma'nodagi fahm-farosat hayot haqiqatini bevosita idrok etish qobiliyatidir. Odatda fahm-farosatni his-tuyg'u va aqliy bo'laklarga bo'lib mushohada qiladilar. his-tuyg'uli fahm-farosat haqiqatni tashqi, masalan, ko'rish yordamida anglashni, aqliy fahm-farosat esa haqiqatni aql yordamida anglashni bildiradi.

San'atkorning o'tkir fahm-farosati uning badiiy iste'dodliligi belgisidir. San'atkor o'tkir fahm-farosat va quvvat-hofizasi yordamida badiiy qiyofa, ba'zan butun bir tarixiy davrni qayta yaratadi, ba'zan esa o'z tajribasida ko'rilmagan, ammo hayotda mavjud bo'lgan narsalarni topishga muvaffaq bo'ladi.

San'atkorning hayotiy, his-tuyg'uli va aqliy tajribasi qanchalik boy va xilma-xil bo'lsa, uning fahm-farosati ham shunchalik samarali va mazmundor bo'ladi. San'atkor voqyea-hodisalarni yaxshi bilishi boy taassurotlarga ega bo'lishi fahm-farosat amaliyotiga katta yo'l ochadi. hayotdagi «to'satdan», «kutilmagan» haqiqatni fahm-farosat bilan ochish aslida san'atkor ruhiy qatlamlarida yashirinib

yotgan axborot va ma'lumotlarini birlashtirib, shu zahotiyoq ishga solish qobiliyatining mahsuli tarzida namoyon bo'ladi.

San'atkor o'zining fikr-mulohazalari, his-tuyg'ulari, kechinmalari boshqalarning ham fikri, tuyg'usi, kechinmasiga aylanib ketishiga, o'zi ko'rganini boshqalar ham ko'rishiga, o'z ma'naviy mulki boshqalarning ham ma'naviy mulki bo'lib qolishiga intiladi. Piravord natijasida san'atkor o'zining badiiy rejasini asar badiiy to'qimasiga ko'chirilishiga erishadi. Badiiy asarning vujudga kelishi bilan badiiy ijod jarayoni tugallanadi va badiiy qiyofa hayotining yangi bosqichi-badiiy idrok jarayoni boshlanadi. Shundan e'tiboran badiiy qiyofaga «jon» kiradi va u harakatga keladi. Agar u idrok etilmasa, u moddiy narsa holatida qolib ketaveradi.

XULOSA

San'at ma'naviy hayotda sodir bo'layotgan har o'zgarishlarga munosabat bildiradi. Davr ma'naviy muhitining hamma tomonlari ifodalaydi. San'at voqeyilikni bili shva anglash jarayonida uning tasvirli shaklda anglab insonning ichki dunyosini ruhiyatini, ehtirolari va xissiyotlarini ifodalaydi va go'zallik olamiga chorlaydi.

Malakaviy bitiruv ishimizda san'atning mohiyotini, axloqiy tarbiya tizimi, turlari, san'atda badiiylik va voqeyilik muammolarini maxsus adabiyotlar asosida tahlil qildik va uning qadriyatlar tizimidagi o'rnini belgilashga xarakat qildik.

Malakaviy bitiruv ishimizda ushbu muammolarni tahlili asosida quyidagi ilmiy xulosalarga keldik.

San'at asarlari umuminsoniy jihatlari bilan diqqatga sazovor bo'lib falsafiy xususiyat kasb etadi va ma'naviyat tizimida muhim o'rin tutadi: shu jihatdan insonlarga badiiy idrok jihatlari tarbiyalash muhim vazifalardan hisoblanadi. Hozirda nafosatli tarbiyaning ko'lami tobora kengaymoqda. Shunga ko'ra, nafosatli axloqiy tarbiya o'z oldiga talaygina ulug'vor vazifalarni qo'ygan;

— kishilarda san'at asarlari, badiiy ijod namunalari nafaqat faol o'zlashtirish balki, ularning axloqiy mohiyatini anglash va baxolash qobiliyatini takomillashtirish;

— jamiyat a'zolarining ijodiy imkoniyatlarini namoyon qildirish va ulardan foydalana bilishga ishonch tuyg'usini uyg'otish;

— tabiat hamda jamiyat ijtimoiy jarayonlariga sof tuyg'u bilan munosabatda bo'lishga va ularni ravnaq toptirish yo'lida astoydil faoliyat olib borish ko'nikmalarini xosil qilish;

— o'tmish ma'naviy me'rosimizga hurmat xissini uyg'otish, milliy g'urur, milliy iftihar tuyg'ularini shakllantirish uchun zamin yaratish;

— ijodning barcha turlarini taraqqiy ettirib jahonga yuz tutish va ularni millat manfaatlarini uchun naf keltiradigan tomonlarini targ'ib qilishga undashdek dolzarb vazifalardir.

Ko'rinib turibdiki, nafosatli tarbiyaning chinakam vazifasi nafosatli tuyg'u va nafosatli didning inson barcha faoliyatlarida ustuvor bo'lishini ta'min etish bilan izohlanar ekan. Shuning uchun ham nafosatli tarbiya o'z vazifasini to'laqonli ravishda insoniy munosabatlarga, uning imkoniyatlariga singdirib borgandagina yakun topadi. Zero, bugungi kunda jamiyatimizda inson faoliyatini boshqarib borishdan ko'ra, ushbu jarayonni insonning o'zi tashkil etishi kerakligiga katta e'tibor qaratilayotganligi shundan dalolat beradi.

San'at keng ma'noli tushunchadir. Zero, san'at inson mehnati, aql-idroki, shuuri bilan yaratilgan, vujudga kelgan, ijod qilingan narsalardir. San'at inson faoliyatining ijodkorlik turini anglatib, har bir san'at asarida shaxsning o'ziga xos iste'dodi namoyon bo'ladi. Va nihoyat, san'at insonning mahorati bilan chambarchas bog'liqdir. San'at, keng ma'noda, badiiy qadriyatlar, ularni yaratish

(badiiy ijod qilish) va iste'mol (badiiy idrok etish) jarayonlarini ham qamrab oladi. San'at hozirgi davrga qadar insoniyat taraqqiyoti bilan bog'liq holda rivojlanib kelgan.

San'at tarixiy taraqqiyot jarayonida hamisha ijtimoiy ehtiylarni qondirib kelgan. San'at ijtimoiy hayotning murakkab, rango-rang munosabatlari bilan aloqador bo'lib, u bir vaqtning o'zida ham mehnatning alohida turi, ham ijtimoiy ishlab chiqarishning maxsus sohasi, ham ijtimoiy ongning bir shakli, ham o'ziga xos bilim sohasi, ham ijodiy faoliyatning bir ko'rinishi sifatida amal qiladi. San'at ijtimoiy hayotning mustaqil bir sohasi bo'lib, o'ziga xos qonuniyatlari vazifalariga ko'ra u alohida jamiyat birligini ifodalaydi. San'at jamiyatning barcha tomonlariga ta'sir o'tkazadi, ijtimoiy ongning barcha shakllari bilan aloqaga kirishadi, hayotning turli jabhalarida odamlar faoliyat olib borishlarini rag'batlantiradi.

San'at bilan ijtimoiy hayotni bog'lab turadigan juda ko'p vositachi halqlar mavjud. Har qanday badiiy hodisa-muayyan asar, uslubiy yo'nalish bo'lsin, ular vujudga kelishi va rivojlanishida diniy, ahloqiy amallarning ta'sir kuchi darajasi bilan belgilanadilar, baholanadilar, o'lchanadilar.

San'at taraqqiyotining nisbiy mustaqilligi shu bilan izohlanadiki, jamiyat badiiy ravnaqining darajasi hamma vaqt ham uning iqtisodiy taraqqiyoti darajasiga mos kelavermaydi. San'atning taraqqiyoti yoki tanazzuli, uning u yoki bu turi, ko'rinishining yorqin ifoda topishi aniq ijtimoiy munosabatlar tabiatiga, muayyan guruhii kuchlar nisbatiga, mafkuraviy hayot xususiyatlariga, jamiyatda shaxs egallab turgan maqomiga, albatta, bog'liqdir. Masalan, qadimgi dunyo san'atining ravnaqi bir qator shart-sharoitlar va omillarning bir-biriga mos kelishi va o'ta qulay vaziyatning vujudga kelishi orqasida qaror topdi. San'atning jamiyat hayotida nisbiy mustaqil amal qilishi vorisiylik qonuniyatining namoyon bo'lishi bilan ham bog'liq. Vorisiylik faqat san'atga xos bulgan hodisa emas. U ijtimoiy ongning hamma shakllariga taalluqlidir. Vorisiylik jamiyat moddiy asosi bilan bog'liq bo'lgan siyosiy va huquqiy ong sohalarida ko'proq namoyon bo'ladi.

San'at asarlari hozirgi davrda globallashuv jarayonida ma'naviyat va qadriyatlar tizimida asos bo'lib xizmat qiladi, estetik va axloqiy tarbiya vositasi

sifatida yoshlarning dunyo qarashlarini shakllantirishga, komil insonni tarbiyalashga, jamiyat taraqqiyotiga, axloqiy poklanishga xizmat qiladi va madaniyatni yuksaltirish omillaridan hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. T.: «O'zbekiston».
2. Karimov I.A. Istiqlol va ma'naviyat. T.: «O'zbekiston» 1994.
3. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. T.: 2008.
4. Karimov I.A. Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi. T.: «O'zbekiston». 2010.
5. Karimov I.A. «Ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot-barpo etish pirovard maqsadimiz. T.: 2010.
6. Abdullayev A. Norqulov M. Miniatyura tarixidan lavhalar. T. 1970.
7. Istoriya zarubejnoko iskusstva. M.: 2002.
8. San'at. O'zbekiston Badiiy akademiya jurnali. T.: №4. 2010.

9. Muqaddima Ashrafiy. Temur va Ulug'bek davri Samarqand miniatyurasi. Toshkent, G'.G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti. T.: 1996.
10. Norqulov N., I. Nizomiddin. Miniatyura tarixidan lavhalar. T.: 1970.
11. Abdullayev N. «San'at tarixi». T.: «O'qituvchi» 1987.
12. Alisher Navoiy. O'n besh tomlik. T.: 1994.
13. Umarov E. Estetika. T.: O'zbekiston. 1995 y.
14. Norqulov N. Kamoliddin Behzod. T.: 1964.
15. Usmonov A. Kamoliddin Behzod va uning noqqoshlik maktabi. T.: 1977.
16. Usmonov O., Madaraimov A. Kamoliddin Behzod. T.: 2000.
17. Quziyev T. Behzod va tamaddun. T.: 2000.
18. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, T.: 2-tom. 1997.
19. Umarov E. Estetika. T.: 1995.
20. Tulenov J. Qadriyatlar falsafasi. T.: 1998.
21. Nurmatov M. San'atning milliy o'ziga xosligi to'g'risida. T.: 1995.
22. Sulaymonova F. Sharq va G'arb. T.: 1997.
23. Kojinov V. San'at turlari. T.: 1962.
24. O'zbekiston tasviriy san'ati. T.: 1976.
25. Nurmatov M. San'atning milliy o'zligi to'g'risida. T.: 1975.
26. O'zbekiston milliy san'atining boy hazinasi. T.: 1960.
27. Qodirov M. Amir Temur davridagi madaniyat va san'at. T.: 1996.
28. Лановенко О.П. Художественное воспитание. Киев. «Наукаво думка». 1987.
29. Усмонов А. Камоллиддин Бехзод ва унинг ноққошлик мактаби. Т.: 1977.
30. Камоллиддин Бехзод. К 525 литею со дня раждения. Материал научной конференции. Т.: 1984.
31. Ашрафи М.М., Бехзод и развитие Бухарский школы. Душанбе. 1987.
32. Hakimov A. O'zbekistonda tasviriy san'at. T.: 2004.
33. Umarov E. Estetika. Toshkent. O'zbekiston. T.: 1995.

Internet materiallari

1. www.ZiyoNet.uz
2. www.Google.ru,
3. www.lib.uz
4. WWW.ref.uz